

egyszerű jelenlét

fókuszban a veszprémi Szent Mihály főszékesegyház kortárs felújítása

Mantuano Eszter

dolgozat konzulense: Szabó Levente DLA

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Középülettervezési Tanszék

A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-2-I-BME-346 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Tartalom

Bevezetés képpen.....	3
A veszprémi vár és székesegyház felújításának kontextusa	3
Szent Mihály főszékesegyház rövid építéstörténete	5
Átépités előtti, talált állapot	8
Kortárs építészeti törekvések a CZITA szakrális munkáiban és Veszprémben.....	10
A székesegyház felújításának rövid története	11
CZITA építésziroda szakrális munkái	12
Kortárs építészet a Szent Mihály főszékesegyházban	15
A mozgásban lévő örökségvédelmi felfogás.....	19
Útkeresés a szakrális műemlékvédelem terén – körkép.....	21
Örökségvédelem és kommunikáció	24
Örökségvédelem és a Szent Mihály főszékesegyház kapcsolata	26
A liturgikus és közösségi tér igényei.....	30
A II. Vatikáni Zsinat hatása az építészetre.....	31
A pannonhalmi párhuzam.....	33
A Szent Mihály főszékesegyház megújítása és a kommunikáció	35
Szakrális igények és a Szent Mihály főszékesegyház kapcsolata.....	39
És végül.....	42
Felhasznált irodalom	43
Felhasznált képek forrásai	47

Bevezetesképpen

Üvegablakon keresztül besűrűdő fény, orgonaszó és suttogva sétáló turisták. Ez fogadott engem, amikor első alkalommal beléptem a Szent Mihály székesegyház ajtaján és térdet hajtottam.

Az ezeréves múlttal rendelkező székesegyház története különösen érdekes, mivel minden átépítés és bontás ellenére, a permanens jelenléte meghatározó szerepet tölt be a város életében. Ez az épület most egy kortárs, „tisztaságra” törekvő felújítással került a figyelem középpontjába. A kialakult helyzetet, a felújítást, a bontást ellenző, és a kommunikáció hiányát és egyéni véleményeket kiemelő megszólalások szerintem több eltérő dologra hívják fel a figyelmet.

Az egyik ilyen a kortárs tervezői szemlélet, az elmélet és a gyakorlat sajátos, belső mozgatórugói, amelyek a kortárs hazai és nemzetközi építészet kontextusában (például Pannonhalma hatása a szakrális építészetre) vizsgálandók. A másik az örökségvédelem változásban lévő, a korábbi kartákra alapuló, de a dogmatikus elvek megkérdőjelezését is tükröződő, szemléletváltó diskurzusa és ennek a kommunikálása. Végül a harmadik a használók közösségi és szakrális igényei az épülettel kapcsolatban, azok artikulálása és figyelembevételének fontossága egy-egy ilyen horderejű átépítés során.

Sok mindent lehet olvasni és hallani a témában, de annak ellenére, hogy ilyen mértékű érdeklődés övezi a székesegyházat, úgy tűnik számomra, hogy közös gondolkodás vagy szakmai diskurzus még nem alakult ki a témában. Szerintem az egész jelenség sokkal komplexebb, mintsem három érdek szembenállása, ezért szerettem volna alaposabban megérteni és körüljárni az eseményeket.

A veszprémi vár és székesegyház felújításának kontextusa

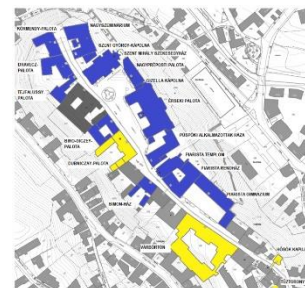
Veszprém a Dunántúl egyik jelentős városa, feltehetően a 10. századtól meghatározó szerepet játszik a környező települések életében, melyet korai fejlődésének és meghatározó egyházi szerepének köszönhet. A városról szóló első hiteles feljegyzés 1009-ben, Szent István király veszprémi püspökségnek írt adománylevelében¹ olvasható. Ebben az oklevélben jelölték ki az egyházmegye 1777-ig fennálló területét és az ide tartozó vármegyéket.

¹ Sarnyai Vivien: Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás 1. rész. *Magyar Nyelv*, 118. évf, 2022/3, 289-300

A Várhegy tetején elhelyezkedő várnegyed egységes, barokk látványát a Rákóczi-szabadságharc után, Padányi Bíró Márton püspöksége alatt nyerte el, azóta nem volt jelentősebb, homlokzati megjelenést is befolyásoló építkezés a területen². A történelmi városmag 1966 óta műemléki jelentőségű terület. 2020 és 2025 között az egyházmegye tulajdonába tartozó 18 műemlék épület és a hozzájuk kapcsolódó közterek Magyar Állam által támogatott felújítása és a felújítást megelőző nagy volumenű kutatás folyik. Elsőként az épületek homlokzatait újították meg, majd második ütemben kerül sor az épületek belső tereinek restaurálására, helyreállítására. A két fázis között, 2023-ban a kivitelezési munkálatok nagy része szünetel az Európa Kulturális Fővárosa programsorozat idejére, annak érdekében, hogy ne akadályozzák az eseményeket. Ez idő alatt csak kisebb léptékű restaurátori munkálatok zajlanak a vár területén, 2024-ben a kivitelezési munkálatok tovább folytatódnak és a tervek szerint 2025-re készül el teljesen a várnegyed megújult külsője és az épületek belső terei.

A Szent Mihály főszékesegyház a veszprémi várnegyed északi területén fekszik, a Vár utca 27 szám alatt, a Szentháromság tértől északra. Közvetlen környezetében több műemléki épület is található: északnyugati oldalról a Nagyszeminárium épülete és a két épület közé ékelődő Szent György kápolna határolja a székesegyházat, délről a szintén megújuló Szentháromság tér és a Vár utca átellenes oldalán található a Nagypréposti ház, a Gizella kápolna, az Érseki Palota, a Szent István templom, a Ferences Rendház, a Tejfalussy Ház és a Körmendy Ház. A műemléki épületegyüttes felújítási terveinek elkészítésében több építésziroda vesz részt,³ a projekt különlegessége, hogy egy időben több iroda értelmezésében valósul meg a terület együttes megújítása, és a szellemi összehangolás mellett a kivitelezési munkák egyeztetése is érdekes kihívás.⁴

Az alapvetően pozitív megújulási folyamatot beárnyékolta a nyilvánosságtól elzárt előkészítési folyamat, a kutatási eredmények és a résztvevők nevének titokban tartása. Egy ilyen kiemelkedő jelentőséggel bíró területen történő (és közpénzből megvalósuló) beruházás esetén ezt az átláthatatlanságot problematikusnak gondolom, mely sajnos nem egyedi eset a 21. században.

1. kép
fejlesztési helyszínek a várban

² Pleskovics Viola: 18 műemlék, 35 ezer négyzetméter – Interjú a veszprémi várnegyed megújulásáról. *Építészfórum*, 2022.

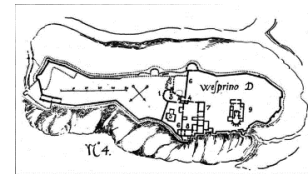
³ A Körmendy Házban elhelyezett információs táblák alapján: Nagyszeminárium: Szentkúti Viktor; Körmendy Ház: Herczeg László MCXVI Építésműterem; Szent György Kápolna: Szentkúti Viktor; Tejfalussy Ház: Galina Zoltán BZS 50 Műterem, Ferences Rendház: Frikker Zsolt Studio Fragment; Szent István Templom: Frikker Zsolt Studio Fragment; Nagypréposti Ház: Marton Rozália; Gizella Kápolna: Marton Rozália; Érseki Palota: Szentkúti Viktor M Építész Iroda; Biró-Giczey Ház: Vasáros Zsolt; Szent József Ház: M Építész Iroda; Főszékesegyházi Plébánia: Czita Építésziroda; Simon Ház: Kisberzsényi-Nagy György, ADV Műterem; Kanonoki Ház: Kisberzsényi-Nagy György, ADV Műterem; Kiszeminárium: Kisberzsényi-Nagy György, ADV Műterem; Piarista Gimnázium: Gutowski Róbert; Piarista Rendház: Gutowski Róbert; Szent Imre Templom: nincs építésztervező megjelölve.

⁴ Pleskovics Viola: 18 műemlék, 35 ezer négyzetméter – Interjú a veszprémi várnegyed megújulásáról. *Építészfórum*, 2022.

Szent Mihály főszékesegyház rövid építéstörténete

A már fenn említett oklevélben, a magyar egyházszerzés korai időszakában tűnik fel először egy Szent Mihálynak szentelt templom Veszprémben, mely feltehetően a ma is ismert székesegyház szellemi elődje lehetett. Szent István legendáira támaszkodva a templom építésének kezdetét Gizella királyné személyéhez kötjük.

A székesegyház **középkori** megjelenésére főleg néhány falmaradványból következtetünk, melyeket a későbbi átépítések során az eredeti rendeltetésüktől eltérő helyzetben használtak fel a mesterek. Az ekkor itt álló épület feltételezhetően románkori háromhajós, bazilikális elrendezésű templom volt. A főhajó szélességében helyezkedett el a lépcsőn keresztül megközelíthető szentély, a mellékhajók keleti végén pedig a feltehetően egyenes záródású mellékszentélyek. A templomot még a 11. században két toronnyal bővítették a nyugati oldalon (az északi torony körítőfalai ebből az építési periódusból maradtak ránk).⁵ Egy tűzvészt követően a templom a 14. század végén (1380) **gótikus** stílusban, alighanem íves szentélyzáródással épült újjá, ebből az időből származik az altemplom is. A szentélyben középen három és a déli oldalon még egy ablak kapott helyet, azonban ezekről nem ismerünk fennmaradt feljegyzéseket. Régészeti kutatások szerint a mellékhajók mellett egykor a templomtértől külön álló, alacsonyabb épületrészek, kápolnák kapcsolódtak, és a mellékhajók fölött karzat helyezkedett el. Az újjáépítés során a főhajót feltehetően teljes hosszában boltozattal fedték le és megszüntették vagy földszintessé tették az oldalépítményeket. A régészeti ásatások során derült ki, hogy a középkori vár és így a templom padlósíntje is körülbelül fél méterrel található mélyebben, mint a mai padlósínt, aminek következtében a gótikus oszlopok lábazata sokáig a járószint alatt helyezkedett el. A középkori elrendezés alapjaiban meghatározta a székesegyház mai tereit, az épület kialakítását, melynek több részében középkori eredetű épületelemek találhatóak, többek között a tornyok és a mellékhajók falai, és a háromhajós altemplom és a szentély nagy része még ma is gótikus formában látható.⁶ Magyarországon ez az egyetlen székesegyház, mely 11. század közepére datálható falmaradványokat és szentélye középkori építőelemeket őriz.⁷

2. kép
Veszprém várának alaprajza,
Giulio Turco rajza, 1572

⁵ Kolinek Nóra: A LATEREX segítségével betekintést nyerhettünk a veszprémi Szent Mihály Főszékesegyház restaurálási munkálataiba. *Magyar Építők*. 2023.

⁶ Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. In: K. Palágyi Sylvia: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. 90 esztendő a „Veszprémmegyei” múzeum. Jubileumi évkönyv*. Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóságának Kiadványa, 1994, 327-346

⁷ uo. 339.

A 15. század második felében Vetési Albert püspök megváltoztatta az altemplomba vezető útvonalat (oldal-irányban lehetett csak megközelíteni), amikor a szentélyrekesztő falat építette újjá és **reneszánsz** festményekkel díszítette a templomot.⁸

Gróf Esterházy Imre püspök 1723-1726 között **barokk** stílusban építette újjá a török korban és a Rákóczi szabadságharcban megsérült épületet. A középkori falak megőrzésével ugyan, de a szentély környékétől eltekintve egy teljesen új stílusú, egységes koncepció szerinti, új épület született ekkor, de a már korábban említett, mellékhajókhoz kapcsolódó oldalkápolnák nélkül. Így nyerte el a székesegyház a ma ismert háromhajós formáját. A két nyugati torony is barokk külsőt kapott (vakolat díszítés, íves toronysisak), s a főhajók fiókos dongaboltozatát olasz mesterek impozáns freskói díszítették, és a főhajó északi oldalánál egy díszes szószék helyezkedett el. A belső tér aranydíszes kifestése 1726-ra készült el, melyet Ádám Iván 1907-ben, a felújítás előtt készült képeiről és leírásából ismerünk⁹.

A 20. század elején (1907-1910) a kor szellemiségének megfelelően¹⁰ Hornig Károly püspök egy **neoromán** templom tervezésére kérte fel Aigner Sándor műépítészt. A határozott megrendelői szándék a purizmus szellemiségében a középkori templom tereinek, tömegének, díszítményeinek visszaidézésére irányult. A templom tornyai is új, középkorit idéző megjelenést kaptak (egyenes gúla alakú lefedés, ikerablak, visszafogottabb díszítés), mely ma is látható. A gótikus szentélyt és az altemplomot megőrizték, de a templom falait visszabontották. Ekkor készül az altemplom főhajóból induló lejárata és a keresztházként értelmezhető kiugró, harántirányú épületrész, melynek azonban terjedelmi korlátot a templom már beépült környezete jelentett. Mivel a meglévő épületkontúrból nem lehetett kilépni, a kialakuló szűkös terekben korlátozott átlátási lehetőségek alakultak ki. Elbontották a barokk térlefedést és helyette a ma is látható sík, kazettás famennyezet határolta a teret. A feltehetően középkori pillércsonkokra épült, főhajót határoló négy oszlop vasbetonból készült, műmárvány bevonattal. A tér ekkor is bazilikális elrendezésű, a főhajó tere (amit az oszlopok határolnak le) magasabb, mint a mellékhajóké. A főhajó és a szentély közötti magasságkülönbséget egy kőlépcső hidalta át, melynek harmadik lépcsőfokán helyezkedett el a szentélyrekesztő. A tervezésben és a kivitelezésben is aktívan jelenlevő püspök a fellelhető iratok alapján határozott elképzeléssel rendelkezett a felújításról. Az értékesnek vélt, de vissza nem kerülő templomi berendezéseket a püspök a veszprémi

3. kép
a székesegyház 1907 előtti,
barokk állapota

5. kép
barokk templomtér egy 1909-
es felvételen az átalakítás
megkezdése előtt

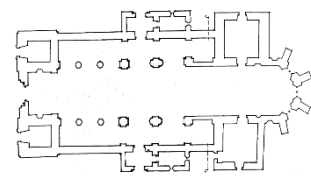
4. kép
neoromán állapot egy 1940-
ben készült képen

⁸ uo. 339-340.

⁹ Simon Anna: A veszprémi székesegyház berendezése, 1907–1917. Veszprémi Szemle, 23. évf, 2021/1-4, 10. old

¹⁰ ekkor már nem az egyházi építészet számított a világban a vezető építészetnek és szakrális építészet nem találta meg a lelki világot a korra jellemző formákban ezért visszafordult a régebbi korok formái felé

múzeumnak adományozta és az egységes belső tér kialakítása érdekében új főoltárt, székeket, stallumokat, padokat, gyóntatószekrényeket, sekrestyeszekrényeket és ajtókat készíttetett¹¹. A terek belső kifestésével Szirmai Antalt bízta meg. Az új templombelső középkorias stílusához illeszkedően gótikus formajegyeket (geometrikus, szőnyegszerű terülő minta) felhasználó ablakok Waltherr Gida munkái. A főoltár felett középen elhelyezkedő ablak Szent Mihályt, a templom védőszentjét ábrázolja, az ettől jobbra és balra lévő két ablak pedig ornamentális díszítést kap. Ezek az üveglablakok a világháborúban jelentős mértékben károsodnak, és hosszas egyeztetések után csak az 1950-es években pótolják őket. Az új ablakokat Árkayné Sztehlo Lili tervezte meg és a kivitelezésre Kopp Ferencet kérték fel. Az északi és déli oldali ablakok Árpád-házi szentek és boldogok figurális ábrázolásaival díszítettek, a nyugati karzat fölötti ablakban a Szentlélek és a négy evangélista jelenik meg, a szentély középső ablaka a sárkánytgyőző Szent Mihály arkangyalt ábrázolja, kezében hatalmas karddal és pajzzsal, mintegy a győzedelmes egyházat szimbolizálva, a két szélső ablak pedig növényi mintákkal díszített.¹²

6. kép
felmérés során készült alaprajz

Az **1970-es években** a szocializmus egyházzal szembenálló megnyilvánulásainak ellenére és az épület rossz állapotának köszönhetően nagyszabású felújítás készült Erdei Ferenc tervei szerint¹³, melyet Tóth Sándor régészeti- és falkutatása előzött meg.¹⁴ A helyreállításról sajnos csak kevés dokumentum született. A legérdekesebb pontját az építkezésnek a tér belső kifestése jelentette, az ekkor sietve készült amatőr, rossz minőségű, enyves díszítőfestés – az 1907-ben készült festés leegyszerűsített másolata – ahol sem a minták, sem a harsány színárnyalatok nem illeszkednek egészen pontosan az eredeti festéshez, több helyen a feliratoknál is apróbb elcsúszások voltak észlelhetőek. Az enyv olyan mértékben tapad az alatta levő, értékes festékréteghez, hogy a kettő csak együtt távolítható el. Készítőiről annyit tudunk, hogy valószínűleg Zircről érkeztek és nem voltak szakképzett restaurátorok.¹⁵ A felújítás alatt készült el a liturgikus tér II. Vatikáni Zsinat elveihez igazodó kialakítása (fából készült menza oltár, stallumok). A székesegyház déli mellékhajójának külső oldalán elhelyezkedő középkori emlékeket „in situ” bemutató tanúfalak is ekkor készültek.

7. kép
tanúfal

1981-ben a székesegyházat II. János Pál pápa basilica minor rangra emelte.

¹¹ Simon Anna: A veszprémi székesegyház berendezése, 1907–1917. *Veszprémi Szemle*, 23. évf, 2021/1-4, 7. old

¹² Mester Éva: A veszprémi Szent Mihály-főszékesegyház üvegfestmény-együttese. Sztéhlo Lili színes üveglablakai. Szakvélemény

¹³ Golda János: Megtisztulás – A veszprémi Szent Mihály Főszékesegyház felújításáról. *Építészfórum*. 2023. 05. 11.

¹⁴ Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. In: K. Palágyi Sylvia: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. 90 esztendő a „Veszprémmegyei” múzeum*. Veszprém Megyei Múzeum Igaz. Kiadványa, 1994, 327-346

¹⁵ Pleskovics Viola (szerk.): Veszprém: A Szent Mihály Főszékesegyház megújítása. *Építészfórum*. 2023.

Átépítés előtti, talált állapot

A veszprémi várnegyedben álló templom szellemiségében egyidős a magyar kereszténységgel, annak ellenére, hogy maga az épület többször is megújult az elmúlt évezredben. Ez a permanens jelenlét és minden átépítés során tanúsított – az adott kor szellemiségéhez való – hozzáállás adja a templom igazi értékét. A templom a 2020-ban, a tervezést megelőzően látható tömeg- és téralakítását nagyrészt az 1907-es építkezéseknek köszönheti, az altemplom és a szentély kialakítása gótikus gyökerekre utal, a tér belső díszítése pedig végső soron az 1970-es évek lenyomatát őrzi. Összességében tehát egy sok helyről eredeztethető, eltérő szemlélettel és eltérő minőségben készült, összetett állapotot mutatott.

A templom háromhajós, bazilikális elrendezésű székesegyház, egy csonka kereszthajóként értelmezhető kiugró épületrésszel, két nyugati toronnyal, az altemplom felett elhelyezkedő íves főszentéllyel és a mellékhajók felett oratórium karzattal. A szentélyben és a mellékhajókban boltozat, a főhajóban acél tartókon lógó, fából készült síkmennyezet határolta a templomteret. A bejárat a két, csak kívülről megközelíthető nyugati torony között helyezkedett el az épület tengelyében, ám a templom feltárása a szélfogó helyzete miatt nem középen történt meg.

A templomtérbe belépve, a teret talán legjobban meghatározó elem a falak díszítőfestése volt, mely általános helyen kváderes mintát kapott, kiemelt helyeken – mint például a szentélyben – pedig gazdag ornamentikával díszített, figurális elemeket tartalmazott. A kifestést mintegy ellensúlyozva a padlón elterülő 30x30-as sakkmintás kerámialap burkolat feküdt, amit a templom tengelyében, a bejáratától a szentélyig végigfutó vörös szőnyeg takart. A műmárvány burkolatú oszlopokkal határolt főhajóban helyezkedtek el a fából készült padsorok. A templomtérben sok liturgikus kép és szobor kapott helyet. A tizenegy lépcsőfokkal kiemelt szentélyben a II. Vatikáni Zsinat értelmében készült új „ideiglenes” fa szembe-miséző oltár, ambó és konzolos fa stallumok szolgálták ki a liturgikus igényeket, a megőrzött főoltár fölött a Sztéhlo Lili által készített harcoló Szent Mihály alakja jelent meg, jobbra és balra növényi ornamentikával díszített üvegablakok. A sötét templomtérbe a műemlékileg védett¹⁶, színes üvegablakokon keresztül érkező fény szinte megfestette a teret.

A szubjektív alapon megítélendő beltéri látvány mellett objektíven vizsgálható problémák voltak a templomtérben. Sok helyen beázásra utaló sófertőzés jelei

8. kép
szentély átépítés előtti
állapota

9. kép
oltár fölötti Szent Mihályt
ábrázoló üvegablak, Sztéhlo
Lili tervei alapján

¹⁶ Mester Éva: A veszprémi Szent Mihály-főszékesegyház üvegfestmény-együttese. Sztéhlo Lili színes üvegablakai. Szakvélemény (2022)

mutatkoztak a falakon, ami komoly károkat jelentett és csak teljes vakolatcserével volt orvosolható. A falakon repedések jelentek meg feltehetően az épület mozgásából eredően.

Adott tehát egy heterogén, egymástól részben független elemből álló, vidéki plébániatemplomra emlékeztető tér¹⁷, melynek felújítása a cél, és melyhez annyi ember személyes élményei kapcsolódnak.

¹⁷ helyszíni látogatásom során Papp Róbert fogalmazott így

Kortárs építészeti törekvések a CZITA szakrális munkáiban és Veszprémben

A keresztény imádságok első helyszínei az ókori római átriumos háztemplomok voltak, itt gyűltek össze a közösségek akkor, amikor még nem gyakorolhatták szabadon a vallásukat. Később a római építészetre jellemző bazilika forma lett a meghatározó az építészetben és egészen a 19. századig a templomok jelentették a csúcsepítézet megtestesülését, de ekkor a szakrális építészet már nem találta meg az Istennel való kapcsolat kifejeződését a korra jellemző építészeti formákban és korábbi korok formanyelvéhez fordult.¹⁸ A liturgikus mozgalom az 1930-as években indult az istentisztelet újragondolásával. Ennek következtében vagy ezzel párhuzamosan alakultak ki új térformák és elrendezések, melyek a liturgia fókuszpontját a közösségre helyezték át.¹⁹ A Vatikáni Zsinatban ezek a tapasztalatok, kísérletek öltöttek szervezett formát, ami befolyásolta az elmúlt majdnem 60 év templomépítészetét. Most, Ferenc pápa idejében az egyházi hangsúly a terekről inkább a személyes problémák irányába fordul²⁰, de kortól és stílustól függetlenül azonban mindig igaz volt és most is az, hogy a templomainkban az Istenhez való viszonyunk formai megjelenését keressük.

A kortárs templomépítészetet Schneller István az első világháború kezdetétől, 2014-től számolja, mert ez az év radikális szakítást hozott a történeti építészeti hagyománnyal. Korábban gyakran fordultak a tervezők a neogótikus vagy neoromán formákhoz, ekkor azonban előtérbe kerültek a modern anyagokat és szerkezeteket használó (vasbeton) templomok. Ennek a kortárs templomépítészetnek egyik jellemző, közös pontja a csendesség.²¹ A korábbi, történeti templomokra jellemző díszitettséget, gazdag szimbólumrendszert felváltja a minimalista formálás, és ezt kiegészítve erősödik a (természetes és mesterséges) fény szerepe a térben. A katolikus templomokban az új, második Vatikáni Zsinat utáni liturgia jelenik meg, ez megváltoztatja az építészetet is: a communio-terek²² alakulnak ki és ennek következményeként az oltár, az ambó és a közösség szerepe is változik.²³ A szakrális tereink a személyességtől lesznek „szentek” és

10. kép
„Csendkápolna”: K2S
Architects, Finnország (2012)

¹⁸ Vámosy Erzsébet: Tér, forma, gyülekezet – Fehérváry Jákó és Hartmann Gergely a templomépítészeletről tartott előadást. *Nemzeti.Net*. 2023.

¹⁹ Hans van der Laan bencés szerzetes vaalsi kolostor templománál az oltár a közepén helyezkedik el, így a szerzetesközösség ezt körülvéve imádkozik, vagy Emil Steffann müncheni Szent Lőrinc-templomában a hívek három oldalról fogják közre az oltárt.

²⁰ Árvai András – Hartmann Gergely: Templomaink tegnap és ma – beszélgetés Fehérváry Jákóval (videó-interjú). Youtube. 2016.

²¹ Schneller István: *Modern szakrális épületek*. Budapest: Typotex Kiadó, 2019. 71-81.

²² A communio a Vatikáni Zsinaton elhangzottak szerint Istenben való egyesülést jelent, a "communio-tér" általában az oltár körül helyezkedik el, ahol a közösség együtt részesül a szentmise legfontosabb részében.

²³ Galambos Ádám: Szakrális művészet, kortárs templomépítészet - beszélgetés Schneller Istvánnal. *Építészfórum*. 2014.

ennek a személyességnek a leképeződését keressük a liturgikus mozgalom építészeti nyelvén történő megfogalmazásával.

Magyarországon a szakrális építészet egyedi helyzetben van, hiszen a rendszerváltásig csak szigorú körülmények között, engedélyekhez kötve épülhettek templomaink. A legtöbb európai országban kialakuló 20. századi tendenciákat, formákat itthon csak korlátozott minőségben láthatjuk.

2009-ben, Debrecenben, „A mindenség modellje” című kiállítás gyűjtötte össze a (az akkori) kortárs templomépítészet kiemelkedő alkotásait. A bemutató kapcsán készült kiadványban²⁴ részletesen olvashatunk az egyes templomokról, azok összefüggéseiről, értelmezéseikről és esetleges hatásaikról.

A székesegyház felújításának rövid története

A 2022-2023-ban (és az altemplomban majd 2025-re) befejeződő építkezés eredményeként kialakuló teret több cikkből és megjelent fotóról ismerhetjük, már biztosan mindenkinek megvan a személyes élményeiből táplálkozó, egyéni preferenciák mentén kialakított, szubjektív véleménye a témáról. Az elkészült épület, a személyes megítélésünktől függetlenül, sok ember összehangolt munkájának viszonylag rövid rendelkezésre álló idő alatt létrehozott eredménye.²⁵

A templom külső megjelenése nem változott, csak új színt kapott a homlokzat, ami a városban most megújuló műemléki épületek színéhez való harmonikus illeszkedést szolgálja. A felújítás során a korábbi szerkezeti átépítésekből fakadó hibák helyreállítására is szükség volt, többek között elkészítették a födémek és padlók statikai megerősítését (például az altemplom fölött az új oltár miatt), kezelték a beázásokat és sófertőzéseket a templom falain, illetve egyéb restaurátori munkákat is végeztek.²⁶ Ezeket a „láthatatlan” munkarészeket átfogó régészeti, restaurátori (fa, fém, kő, szilikát, festett felületek) és szerkezeti vizsgálatok előzték meg, és a kivitelezés megkezdéséhez az építési és örökségvédelmi, valamint a restaurátori engedélyek meglétére is szükség volt. A kutatási munkák egyik sarkalatos állomása a 70-es években készült kifestéssel kapcsolatos megállapítások megfogalmazása volt. Talán ez az a pont, ami a legérzékenyebb az egész felújítás során, és ez váltotta ki a legerősebb ellenállást is. A

11. kép
kivitelezés közben készült kép
a főhajóban

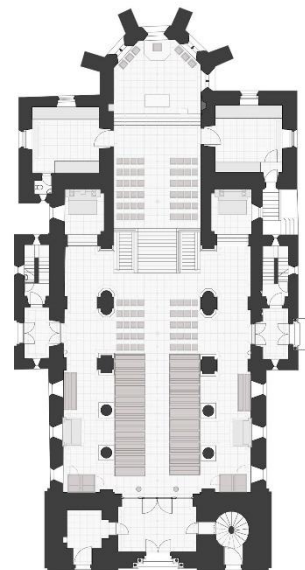
²⁴ Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet.* MODEM Modern Debreceni Nonprofit Kft., 2010.

²⁵ A teljes stáblista elérhető a *Metszet* 2023/5 szám 47. oldalán

²⁶ Kolinek Nóra: A LATEREX segítségével betekintést nyerhettünk a veszprémi Szent Mihály Főszékesegyház restaurálási munkálataiba. *Magyar Építők.* 2023.

másik érzékeny téma az üveglablakok témaköre. A kutatásoknak köszönhetően vált ismertté, hogy a templomban ötféle eltérő kialakítású ablak volt látható, ezek sokfélesége nem segítette elő a tervezés során megálmodott egységes stílusú belső teret. Szintén ekkor derült fény a szélfogó és a tornyok között egykor létező beltéri kapcsolatra. Ezt az elfeledett térkapcsolatot most helyreállították, és ennek köszönhetően most már beltről is meg lehet közelíteni a tornyokat és az orgona karzatát.²⁷ A belső térből eltávolított értékes tárgyak a Főegyházmegyei Gyűjteményben tekinthetők meg a restaurálásuk után.

Idén, április 6-án, Nagycsütörtökön nyitotta meg kapuit a templom a nagyközönség és a hívők számára, azóta látogatható a székesegyház felújított épülete.

12. kép
székesegyház alaprajza

CZITA építésiroda szakrális munkái

A CZITA építésiroda 1995-ben alakult Győrben, Czigány Tamás vezetésével, Páll Anikó és Papp Róbert közreműködésével. A műhely által képviselt szellemiséget kezdettől fogva jellemzi egy szerény, józan, egyszerű építészet utáni vágy, és Czigány Tamás elmondása szerint a részletek iránti szeretet, a szellemi környezet megértése és a környezettudatos, józan meglátások (mint az építészet passzív építőkövei) alapvetően befolyásolják az építészethez való viszonyukat.²⁸ Az előremutató szellemiség nem a csúcstechnológia alkalmazásában jelenik meg, sokkal inkább a meglévő épületállományhoz való progresszív viszonyban és a józan építésben.

Az irodára jellemző természetes egyszerűség tetten érhető a szakrális épületeiken is, melyek tervezése végig kíséri az iroda pályafutását. „*Minden templomépítés egy különös tett, amikor az ember megpróbálja megfogalmazni a viszonyát a Feljebbvalóhoz*” – mondja Czigány Tamás egy rövid interjúorozatban, amit Hartmann Gergely és Árvai András készített „Templomaink tegnap és ma” címmel. Ezt a Feljebbvalóhoz való viszonyt és az ezt kifejező építészeti eszközöket keresi az iroda a munkái kapcsán, úgy a megvalósult épületek, felújítások, mint a tervek szintjén. A felesleges díszítéseket mellőző, egyszerű és érthető kifejezésmód megmutatkozik a formálásban, az anyaghasználatban, a környezethez való viszonyulásban, és a fény téralakító szerepének felhasználásában.

²⁷ Pleskovics Viola (szerk.): Veszprém: A Szent Mihály Főszékesegyház megújítása. *Építészfórum*. 2023.

²⁸ Csontos Györgyi – Csontos János: *Tizenkét kőműves* 3. Budapest: Terc Kft., 2012.

A **környezethez való józan viszonyulás** alapja az adottságok, a felhasználók, a milió, a hagyományok megismerése, és az összefüggések elemzése, illetve a kérdések és válaszok szövetrendszerében az épület helyének megtalálása. A környezet éppúgy jelenthet fizikai közeget, mint szellemi teret. Czigány Tamás kifejtette, hogy nem pusztán az illeszkedés, hanem inkább a környezettel való aktív kapcsolat kiépítése a fontos.²⁹ Az iroda a pannonhalmi Erdei Kápolna (2010) és a győri Római Katolikus Templom (2004) esetében a fizikai környezettel való kapcsolatot két eltérő megközelítéssel vizsgálta. Az első esetben a kápolna a természettel való harmóniát keresve, a személyes elvonulás tereként, a természetbe simulva jött létre. A második esetben a hangsúly az épített adottságokhoz való szerves illeszkedés és pozíció megtalálására helyeződött, különös figyelmet fordítva a dombon található kis kápolnára. Ezekkel szemben az Újtelepi temető ravatalozójának (2017) esetében az élet és az elmúlás viszonyának újra értelmezése jelentette a környezet megértését: szakítva a gyászoló ravatalozók világával ebben a tervben dominánsan szerepel a könnyed formálás és a fehér fény, mint a remény megtestesítője. A szellemi-lelki környezetben való elhelyezést a Gyümölcsoltó Boldogasszony Templom belső átalakításánál (2014-2017) is megfigyelhetjük, ahol a templom a hozzá térben nagyon közel elhelyezkedő pannonhalmi apátsággal keresi a kapcsolatát.

A terek logikus kapcsolata, az **érthető, letisztult, racionális formálás** egy alapvető építőköve az iroda (szakrális) épületeinek. Czigány Tamás a 12. kőműves filmjében³⁰ nyilatkozta, hogy amit egyszerűen el lehet mondani, azt egyszerűen kell elmondani, felesleges elemek nélkül és törekedni kell arra, hogy a templom ne akarjon több lenni, mint ami: Isten háza. Ez a felfogás jelenik meg az épületek tömegalakításában is. A pannonhalmi Erdei Kápolna (2010) és az újrónafői Katolikus Templom (2013-2014) is a ház-archetípus egyértelműen befogadható formáját alkalmazza. A győri Római Katolikus Templom (2004) tömegformálása és téralakítása is jól olvasható: a torony egyértelműen kiemelkedik a tömegből és kijelöli a mellékhajó, a karzat és a kerengő traktusát. Az újrónafői templom pedig egyszerűen elfogadja a sekrestye különálló tömegét, nem törekszik a logikailag különvált terek közös befoglaló formába történő integrálására.

A szakrális építészetben a **fény** a feljebbvaló jelenlétét szimbolizálja, az épített tér és az immateriális fény kapcsolata eredményezi a tér szakralitását. A vallásos szimbolikus jelentőséggel bíró fény „építőanyagként” történő egyszerű beemelése a térbe azonban

13. kép
Diákkaolna (1996-1997)
Pannonhalmi Bencés
Gimnázium,
Pannonhalma

14. kép
Római Katolikus Templom
(2004)
Győr, Kismegyer
meghívásos tervpályázat

15. kép
Erdei Kápolna (2010)
Pannonhalma, Cseider-völgy

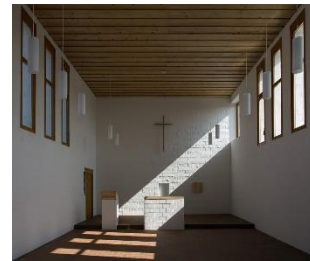
²⁹ Jónás Dóra: Interjú Czigány Tamással. Irányvonalak. YouTube. 2023.

³⁰ 12. kőműves – Czigány Tamás. YouTube. 2016.

nem elegendő, a „hiányokon” való beszűrődés ad jelentést, többlett tartalmat a fénynek.³¹ A Feljebbvaló szimbolikája mellett a CZITA építésziroda munkáiban a fénynek térszervező szerepe is van. Az Újtelepi temető ravatalozójában (2017) a tömör faltest felett, a függőleges lamellák által megszűrt, felülről érkező természetes fény a reményt és a az isteni jelenlétét szimbolizálja. Kölcsönösen értelmezi egymást az anyagtalan fény és a súlyos, tömör falak és tető által határolt tér. A pannonhalmi Erdei Kápolnánál (2010) ennél az ellentétnél sokkal hangsúlyosabb a tér napszakonkénti változása, amit a vörösfenyő gerendák között beszűrődő fény alakít. Az ablakokat és ajtókat nélkülöző térbe érkező természetes fény eredeti állapotában, de a nap minden órájában eltérő szögből vetül a kápolna falaira. A hálóteremből átalakított pannonhalmi Diákkápolnában (1996-1997) ezzel szemben a természetes fényt „megpuhítja” az oltárasztal mögött elhelyezkedő téralakító, Kovács László festményeivel díszített üvegfal. A győri Római Katolikus Templom tervében (2004) a szentély fölött megjelenő hasítékon keresztül vetül be fény a szakrális tér végét jelző tömör végfalra.

A kortárs „puritán” szakrális terek esszenciális eleme a **visszafogott anyag- és színhasználat**, a díszítések mellőzése, összefoglalva a formai csendesség. „Ez nem üresség, ez csönd” – mondja Romano Guardini Rudolf Schwartz aacheni templomáról – mely akkor nem válik értelmetlen eszközzé, ha kapcsolatba kerül a környezettel, ha jelentéssel töltjük meg.³² Tehát nem pusztán önmaguknak a szerkezeteknek (vagy belsőépítészeti elemeknek) van jelentőségük, hanem a tereknek, amiket létrehoznak. A pannonhalmi Erdei Kápolna (2010) már-már túlzott formai és anyag-béli egyszerűséghez gazdag, korábbi személyes tapasztalatokra építő szimbólumrendszer párosul. A Loyolai Szent Ignác templom (2015) új bútorainak anyaghasználati csöndjét a barokk környezet értelmezi. Újronafő Katolikus Templomának (2013-2014) nyers téglaszerkezetét és visszafogott színhasználatát a téglá tektonikus jellege erősíti meg. Ezek a templomok a csönd és az elmélyülés helyei a térben, és új identitást hordozva simulnak bele a környezetbe.

A **részletek szeretete** elsősorban a belső terek és bútorok kialakításánál érhető tetten a terek értelmezésében, és az ehhez megfelelő anyag kiválasztásában. A Loyolai Szent Ignác templom (2015) új liturgikus fa bútorai összhangban állnak a szentéllyel és padosorokkal, emellett helyzetükkel és formálásukkal kiemelik a barokk elemeket. Az új oltárasztal szerkezete egyszerűen, de pontosan komponált módon rajzolódik ki a

16. kép
Római Katolikus Templom
(2013-2014)
Újronafő

18. kép
Loyolai Szent Ignác Bencés
Templom (2015)
új liturgikus tér
Győr

17. kép
Gyümölcsoltó Boldogasszony
Templom (2014-2017)
belsőépítészeti átalakítás
Pannonhalma

³¹ Vukoszávlyev Zorán: Tisztább képletek. A kortárs szakrális építészet Magyarországon. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet*. MODEM Modern Debreceni Nonprofit Kft., 2010, 35.

³² Schneller István: *Modern szakrális épületek*. Budapest: Typotex Kiadó, 2019. 74-79.

sarokillesztések mentén és a rétegezethez köszönhetően. Ugyanez az előre eltervezett pontosság jelenik meg a pannonhalmi zarándokkápolna gerendáinak csapos illesztésénél. Pannonhalmán, az Erdei Kápolnában (2010) a részletekhez való viszonyulás egy másik rétegét jeleníti meg az építésben való személyes részvétel. Ugyancsak Pannonhalmán, a Diákkápolnában (1996-1997) a természetes fa bútortextúrája és a sárga bükkfa aranyra utaló színe ad egy új dimenziót a térnek. A padlóburkolat anyaga egy külön réteggé jelenik meg, segítve a szertartás négyszeres tagolásának értelmezését.

Egy templom építése során mindig az ember és Isten kapcsolatát és ennek megvalósulásának formáját keressük, így ez az öt, tervezést alapjaiban meghatározó elem a Szent Mihály székesegyház felújításánál is megjelenik és szervesen áthatja az új templomteret.

Kortárs építészet a Szent Mihály főszékesegyházban

A CZITA iroda munkáira jellemző természetes és egyszerű stílus már a helyszínen készült képeket nézegetve is felismerhető a Szent Mihály székesegyház megújításán, de a templomban személyes beszélgetéssel töltött pár óra után még érthetőbb lett számomra. Az Isten felé forduló ember hitének megfogható elemekké formált valósága jelenik meg számomra a templomban.

A templom térrendszerét alapvetően meghatározta a részben középkori épületrészekből kialakult kontúr, a kelet-nyugati tengelyű főhajó, a szerény keresztház és a mellékhajók. A **környezethez való viszonyulás** ezért elsősorban szellemi értelemben vizsgálható a felújítás folyamán, mert a historizáló térforma egy olyan keret a tér számára, amiből nem lehet kilépni. A szellemi környezetként az ezeréves múlthoz vagy a városhoz való kapcsolat azonosítható. Természetesen a székesegyház esetében megkerülhetetlen a különböző korok irányába tanúsított hozzáállás, és most nem műemléki szempontból vizsgálva ezt a kérdést, nagyon sok részletben megjelenik a régi elemek és az új elemek harmonikus kapcsolata. A „lecsupaszított” történeti forma mögött felsejlő barokk mellékoltárok, a meghagyott kő nyíláskeretezések, a restaurált oszlopfőkről induló semleges faltestek mind ezt a törékeny kapcsolatot szimbolizálják számomra.

19. kép
Újtelepi temető fejlesztése
(2017)
tervpályázat
Tatabánya

21. kép
főhajó

20. kép
kortárs felületű történeti
térformán átsejltő barokk oltár

A személyes találkozásunk során mesélte Papp Róbert, hogy a tervezés kezdeti fázisában készült egy fehér render a bemodellezett belső térről, mely a maga történeti formai gazdagságával és a renderből következő színvilágbeli egyszerűségével rögtön megerősítette a kezdeti koncepciót. Az épített terek önmagukban, díszítések és egyéb rétegek hozzáadása nélkül is beszédesek és érthetőek voltak. Az **érthető, letisztult, racionális formálás** nemcsak a tér formálása kapcsán jelenik meg, hanem a berendezési tárgyakon is visszaköszön. Az új liturgikus bútorok vagy a lámpák kialakítása is ezt tükrözi. A dobozszerű, kéttraktusos gyóntatófülkék szerényen húzódnak meg a mellékhajók végében. A két ajtón látható szimbolika érthető: a kereszttel ellátott ajtó mögötti térben ül a feloldozást kínáló személy és a rácsos ajtón keresztül érkezik a gyónásra a vétkes lélek. A szélfogó kialakítása is ilyen egyszerű, érthető logika mentén született: a bejárati helyzet tisztázása érdekében. Korábban a templomba belépő hívő nem a tengelyben, hanem oldalról érkezett meg a térbe, most számára a tengelyből tárul fel a tér. Nem elhanyagolható praktikus szempont, hogy ezzel a kialakítással a templomtérbe zárvatartási időben is be lehet látni a szélfogóból.

A **fény** térformáló szerepe a székesegyház esetében két tényezőre bontható: a természetes fény formálására és a mesterséges megvilágítás kialakítására. Az épület formája, elhelyezkedése és nyílásai már kialakultak az épület hosszú története során, ezzel kijelölve a természetes fény bejutásának helyét és mennyiségét. Most a felújítás során a tervezők csak a bejutó fény minőségén tudtak alakítani, elsősorban az üveglakokkal. Az új üveglakokat – ismételten, műemléki kérdésektől függetlenül – Waltherr Gida megmaradt ablakainak geometriai rendszerei inspirálták, azok analógiáit felhasználva, eredetihez hű anyaghasználattal készültek. Az egységes templomtér az új (stílusban ideillő) üveglakoknak és a világos határoló felületeknek köszönhetően világosabbnak hat, mint korábban. A természetes fény a főhajóba elsősorban a bazilikális ablaksoron keresztül és a szentély négy hatalmas üveglakán át érkezik, és egészen művészi módon emel ki egy-egy részletet: hol a lépcső fölött lebegő keresztre, hol a déli bejárat kő nyíláskeretezésére vetül. A természetes fény varázsán kívül a templom mesterséges megvilágítása is hordoz második jelentéstartalmat. A világítástervezőkkel közösen megálmodott egyedi LED lámpák fénye régi lámpa illúzióját kelti, formálásuk visszafogott, egyszerűen semleges, henger alakú. Az oszlopokon és pillérekkel elhelyezett, mennyezetről lelógó lámpatestek a tér architektonikus értelmezéséhez járulnak hozzá. Fényük alapesetben a főhajóban melegebb árnyalatú, míg kifelé haladva hűvösebb árnyalatra vált, de a fénymérsékeltük állítható, ami, ha a program éppen úgy kívánja meg, fényes fehérre vagy aranyárgává varázsolja a teret.

22. kép
gyóntatófülke

23. kép
déli bejárat kő
nyíláskeretezése

24. kép
mennyezetről függő lámpák

A következetesen megjelenő, **visszafogott anyag- és színhasználat** az egész liturgikus térre jellemző: egy funkcióhoz mindig egy anyag tartozik. A liturgiához kapcsolódó elemek, mint a szenteltvíz tartó, az oltár, az ambó és a tabernákulum egységesen Veronából származó ónixból készültek. Az anyagra a tisztasága, a lágy és puha felülete miatt esett a választás a fával szemben, ami opcióként szintén jelen volt a tervezés során. A szentélyben megjelenő vörös szín engem a történeti templomterek szőnyegein oly sokszor előforduló vörös színre emlékeztet. A tér megújítása kapcsán az egyik sok visszhangot kapó téma a belső díszítő kifestés kérdése, ami nem előzmény nélküli a szakrális építészetben, elég például Pannonhalmára gondolni. A tervezés során felmerült, hogy bizonyos elemek megtartásával, kiemelésével vagy elhagyásával egy kompromisszumos megoldás is elképzelhető, de végül a „mindent vagy semmit” elv mellett törtek pálcát a tervezők. Az így kialakult homogén, melegkőszínű – 1907-es kváderes kifestés háttérszínével megegyező árnyalatú – falak egyszerű megjelenítése (a műemlékvédelmi és technológiai témaköröket nem érintve) a tagozatok szerepét emeli ki a templomban. A tér oldalsó határolófelületei mellett a padló is új megjelenést kapott, a meglévő vörös-fehér padozatot egy 2 cm vastag, homogén, világosszínű kőlap burkolat váltotta fel, ez alatt húzódik a templomtérben elhelyezett padlófűtési rendszer. A burkolatban megjelenő finom díszítések a főhajó és mellékhajó tengelyét jelölik ki. A falak és a járófelület puritán megjelenése a figyelmet a tér többi elemére, az oszlopok műmárvány burkolatára és a restaurált sík kazettás famennyezetre irányítja.

A **részletek szeretete** a székesegyházban az én olvasatom szerint a berendezési tárgyak minőségén és a finom díszítésen mutatkozik meg leginkább. A térben megjelenő új díszítő minták megalkotását alapos kutatás előzte meg. A kifestésről készített vonalrajz³³ mintáinak elmélyült rajzolása inspirálta a padlóburkolatban, a papi székeken, az oltáron, az ambón, tabernákulum, a szélfogón, a szenteltvíztartón, a gyóntatófülkéken és a padokon látható díszeket: a tengelyeket kijelölő apró minták a padlón, a papi székeken megjelenő bemarás mind-mind a talált díszítőfestés egy-egy kiemelt motívumának megfelelő mintázat. A főhajóban elhelyezkedő padsorok egy másik szempontból is érdekesek, a kor elvárásainak megfelelően kiegészítő fűtéssel látták el a padsorokat, mert a padban ülve nem lehet érezni a padlófűtés hatását. A padok alatt végigfutó konvektorok felett megjelenő díszes terelőlapokon is az 1907-es kifestés által inspirált minták jelennek meg. A finom részletképzés és tiszta formálás megjelenik az olyan hétköznapi elemeken is, mint a korlát vagy a lámpák.

25. kép
egyedi LED lámpa

26. kép
díszítőfestésből inspirálódó
díszítő minta a stallumon

³³ A felújítás előtt a megtalált állapot dokumentálásának érdekében egy ortogonális vonalrajz készült a teljes kifestésről (mely esetleges későbbi visszaállítást – ha erre igény keletkezne a jövőben – lehetővé tesz).

Szerintem itt egy olyan tér született meg, ami a kortárs felfogás és Isten házának találkozáspontja, tiszta környezet, ahol csak egyszerűen jelen kell lenni a találkozáshoz, felesleges díszek nélkül csak magunkért. Számomra – mint aki a „rég” templomhoz nem kötődik személyes emlékekkel – az egyszerű jelenlét és az Istennel való találkozás kerül a középpontba a templomban a „tiszta” térnek köszönhetően. A személyes tapasztalatomra támaszkodva ez a tér egy, a kortárs templomépítészeti kánonba illeszkedő elem, ami szépen reprezentálja azt, amit a személyes imádság nekem jelent.

Azonban az ilyen történeti terekben megjelenő új liturgia és annak kortárs elemei gyakran visszásan hatnak, mert az így létrejövő visszafogott formálás szemben áll a megszokottat váró szemlélő értékeivel. A véleményem megformálásánál ez a szempont is felbukkan, és árnyalja a csöndes belső terek iránti tetszésemet. A korunk feladata, hogy ezzel a dilemmával (belső ellentéttel) dűlőre jusson.

27. kép
díszítőfestésből inspirálódó
díszítő minta a burkolatban

A mozgásban lévő örökségvédelmi felfogás

A műemlékvédelem, mint absztrakt elvek és realizálódott megoldások halmaza nemcsak az építészettel foglalkozók körét érintő kérdéskör, hanem a széles nyilvánosság számára is véleményformálásra lehetőséget adó területe az építészetnek. A műemlékvédelemmel foglalkozók számára a karták és egyéb nemzetközi, illetve hazai egyezmények által mutatott irányok sokszor váltak fontossá, míg az értékvédelemmel nem szakmaszerűen foglalkozók egyéni, szubjektív vélemények alapján alakítják a hozzáállásukat a témához. Cságoly Ferenc szerint az építész szakma ebben az erőterben egyfajta mediátori szerep betöltésére képes³⁴, hiszen valahol középen helyezkedik el a két felfogás között: olyan szókinccsel és kommunikációs eszközökkel rendelkezik, ami mindkét féllel folytatott párbeszédre alkalmas. Mélyebb szakmai tudás hiányában a műemlékvédelmi szakemberekhez képest laikusnak tűnik, de az építészettel kapcsolatos műszaki-művészeti tudás birtokában a laikus szemlélőhöz képest mégiscsak jártasabb a témában egy építészetről aktívan gondolkodó ember. Ezt az adottságot látom egy szakmán belüli és szakmákon átívelő közös gondolkodás és transzparens döntéshozatal alapjának.

Magyarországon a Műemlékek Ideiglenes Bizottságának felállításával fokozatosan megszülető, intézményesített műemlékvédelem a 19. század második felétől kezdődően követi nyomon és irányítja az országban történő kollektív múltat reprezentáló emlékek felújításait és átépítéseit. A nemzetközi egyezmények által kijelölt szakmai út, melyen az örökségvédelem haladt, sokáig egyértelműnek tűnt, de az utóbbi években jelentős változásokon ment és megy keresztül a szakma. A változás egyik okaként Fejérdy Tamás a „műemlék – épített kulturális örökség paradigmaváltást”³⁵ jelöli meg. Ennek következtében ugyanis megszűnik a védett épületek közötti értékhierarchia, tehát a műemlékvédelmi szakma befolyását a kérdésben háttérbe szorítja a turizmus, a politika, a gazdaság, a jog. A 21. századi örökségvédelemről írja, hogy a kialakult helyzetet több tényező is meghatározza: a szakmával szembeni elvárások megváltozása, a szakma elöregedése, a hagyományos szakmai tudás helyett megkívánt menedzseri hozzáállás, az örökségek hitelességi szempontok helyett „gazdasági eredményesség” alapján történő megítélése, és a részvételre és együttműködésre épülő társadalmi berendezkedés következtében kialakuló ellenszerv a központilag meghatározott (felülről érkező) elvek felé. Arra a kérdésre, hogy merre tart a szakma az együttműködést és az egymás mellett létező párhuzamos irányzatok elfogadását javasolja a szerző.

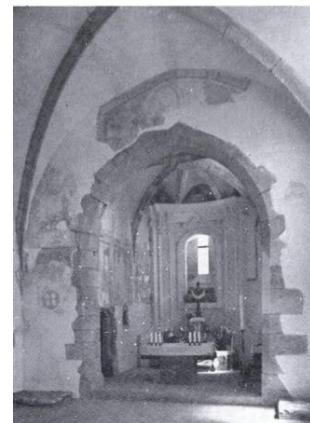
³⁴ Cságoly Ferenc: Műemlékvédelem – kérdések és felvetések. *Építés – Építészettudomány*, 45. évf., 2017/1-2, 19-30.

³⁵ Fejérdy Tamás: Historic Building Conservation... Replanning? = Protecția monumentelor istorice... replanificare? = Műemlékvédelem... újratervezés?. *Transsylvania nostra*, 15. évf., 2021/2, 5.

A 20. században a műemléki helyreállításokat Magyarországon (is) egyértelműen a nemzetközi karták alapozták meg. Több ilyen műemléki helyreállításról, átalakításról is tudunk, ezek közül egyet szeretnék kiemelni, amire jellemzőek a dogmatikus, minden esetben alkalmazandónak gondolt, modernista állítások az épített környezet védelméről és karbantartásáról és az egységes stílus visszaállítása. Sok 21. századi templomfelújítás kapcsán is felmerül a törekvés az egységesítésre, a „stílustiszta” tér kialakítására, példaként említhetjük a pannonhalmi bazilika felújítását vagy akár a veszprémi székesegyházat is.

Nógrádsápon a középkori templom helyreállítását 1965-ben végezték Schönerné Pusztai Ilona³⁶ tervei alapján. A tervezés megkezdése előtt alapos felmérések és kutatások készültek a templomról, és ezeknek köszönhetően sikerült többek között az eredeti homlokzati rendszer és a padlószint visszaállítása. Az épületben az ásatások során több gótikus elem (nyíláskeretezések elemei, oltárlap, keresztelőkút darabjai) került elő, ezeket a térbe illeszkedő műkövel kiegészítve használtak fel, építették vissza eredeti helyükre, a Velencei Charta szerint.³⁷ A barokk szellemiségben készült épületrészek és díszítő festmények alapvetően nemkívánatos elemként jelentek meg az eredeti térstruktúra és szellemiség visszaállítását célzó tervben. Műemlékvédelmi elvek szerint engedélyezett volt az értékesnek nem minősített barokk karzat, az értéktelen festések és szelfogó eltávolítása. A középkori egység (és felfedezett freskómaradványok) megtartása annyira fontos szempont volt a tervezés során, hogy a felhasználói kérés ellenére sem építettek az elbontott barokk karzat helyére egy modern formanyelvet használó, új karzatot (annak ellenére, hogy ez műemlékvédelmi szempontból is elfogadható lett volna). Az egyetlen megtartott barokk elem a szentélybe épített nagyméretű oltárépítmény, ami a gótikus tér szempontjából kedvezőtlen helyen áll, de művészetileg értékes alkotás, ezért ez a szentélyben maradt az átalakítás után.³⁸ A restaurált bútorzatot, épületrészeket és díszítőfestéseket kiemeli az új fehér márványzúzalékos mészhabarc vakolat. A templom még ma is ebben az állapotában látogatható, ami szerintem ennek az átalakításnak az eredményességét mutatja.

A műemlékekkel foglalkozó szakemberek legfontosabb forrásaként a nemzetközi karták, egyezmények és dokumentumok szolgálnak. Annak ellenére, hogy az ezekben elfogadott

28. kép
Nógrádsápi templom szentélye
Schönerné Pusztai Ilona
1965.

³⁶ Schönerné Pusztai, Ilona: A nógrádsápi r.k. templom helyreállítása. In: Dercsényi Dezső, Entz Géza, Havassy Pál, Merényi Ferenc (szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1967-1968*. Akadémiai kiadó, 1970, 223-228.

³⁷ Velencei Charta-1964: „A hiányzó részek kiegészítésére szolgáló hozzátételeknek harmonikusan kell az együttesbe illeszkedniük, azonban meg kell különböztetni azokat az eredeti részeketől”

³⁸ Velencei Charta-1964: „A műemlék épületen minden építési kor hozzátétele tiszteletben tartandó, mivel a restaurálásnak nem célja, hogy stílusegységet érjen el”

dogmatikus állításokat esetenként több 10 évvel ezelőtt fogalmazták meg, a dokumentumok még napjainkban is fontos információkat hordoznak. A karták elfogadása és tiszteletteljes betartása mellett azonban szükség lehet ezeknek időről-időre, jelenre való újragondolása is.

Útkeresés a szakrális műemlékvédelem terén – körkép

A 21. században jóval kevesebb új templom épül Magyarországon, ezért a legtöbb szakrális építkezés felújításokhoz, átalakításokhoz köthető. Ezek az építkezések gyakran műemléki védettség alatt álló épületekben zajlanak, ahol a tervezők a terv elkészítésével mindenképpen megfogalmazzák egy állítást az adott korhoz és az épülethez való viszonyukról. Minden templom egyedi, különösen azért, mert a pár évtizeddel ezelőtt evidenciaként elfogadott „dogmatikus” megközelítés most átalakulóban van. Ez az állapot kettős természetű: egyfelől kockázatos, mert szélsőségeket idézhet elő, de ugyanakkor termékeny is, mivel új utakat, új értelmezéseket nyit meg számunkra.

Ezt az elmúlt pár évre jellemző, Magyarországon megjelenő diverzitást szeretném pár példán keresztül (a teljesség igénye nélkül) érzékeltetni, kifejezetten a nyugati keresztény, szakrális építészetben.

Ennek a változó szellemiségnek az egyik első állomása a széles társadalmi diskurzust kiváltó **pannonhalmi Szent Márton Bazilika**³⁹ 2012-ben befejezett átalakítása volt. A konkrét építészeti tervezést ebben az esetben a szerzetesek konszenzusa előzte meg, akik 1985 óta folyamatosan finomították az elképzelésüket a felújításról és a szerényebb templombelsőről. Ebben a folyamatban a szerzetesközösség szinte a kezdetek óta aktív párbeszédet folytatott az akkor még létező Kulturális Örökségvédelmi Hivatallal.⁴⁰ 2006-ban a kommunikációba bekapcsolódott John Pawson építész is, aki a minimalista, tiszta templomtereiről ismert. Ekkor kezdődött a közös gondolkodás és kompromisszumkeresés a hivatal, a szerzetesek és az építész között. A végül megvalósult, purista szóval fémjelzett felújítás során lecserélték a 19. és 20. századi szószéket, oltárt, szobrokat, és új, egységes diófa bútorzatot és ónixból készült liturgikus berendezéseket helyeztek a templomtérbe. Az épületrészek formai gazdagságát leszámítva egy egységes (gótikus) stílusú tér alakult ki, mely a szerzetesközösség szerint is alkalmas a funkciójának betöltésére. A templom 1000 éves történetére hivatkozva az örökségvédelmi hivatal nem engedélyezte a belső tér teljes „kitisztítását” és a folyamatos

29. kép
Szent Márton Bazilika,
Pannonhalma
John Pawson, Gunther Zsolt
2012

30. kép
A cserépváraljai Munkács Szent
József templom felújítása
Partizan Architecture
2021-2023

³⁹ Garai Péter: Gunther Zsolt: „A pannonhalmi bazilika nem rekonstrukció, hanem új entitás”. *Építészfórum*. 2012.

⁴⁰ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022. Németh Katalin előadása

kommunikációnak köszönhetően megőrizték például a boltozatok 19. századi kifestését is. Az átépítés kapcsán szóba került a felek között a felvetés, hogy az ott lejátszódó folyamat vajon milyen hatással lesz a kortárs templomépítészetre, milyen szinten fogja azt befolyásolni. 10 év távlatából visszatekintve úgy tűnik, hogy ez a felújítás jelentős mérföldköve a hazai templomépítészetnek, nagyon sokszor hivatkozunk az itt lejátszódott folyamatra, annak ellenére, hogy története majdnem egyedi.

A pannonhalmi szellemiséget követi például a **bakonybéli Szent Mauríciusz Monostor templomának**⁴¹ restaurálása vagy a **cserépváraljai Munkás Szent József templom**⁴² 2023-ban befejezett felújítása. Bakonybélben a templom belső hangulata anyagszerűségében alapvetően nem változott, csak hangulatában egyszerűsödött a pannonhalmi mintát követve. A belső teret meghatározó, történetileg is értékes tárgyakat (oltárok, szószék, orgona) példaszerű rekonstrukció után visszahelyezték a diszkrétebb színeket alkalmazó templomtérbe, és a művészileg értéktelennek és téridegennek minősített tárgyakat eltávolították. A térbe bekerülő új elemek (új padok, új olajfából készült liturgikus bútorok és új világos padlóburkolat) harmonizálnak a meglévő barokk elemekkel és kiemelik azokat, de a kortárs formálásuk egyértelművé teszi az ellenpontozási szándékot. Cserépváralján ezzel szemben az építéskori állapot (1961) méltó visszaállítása volt a cél, az elmúlt 60 év díszítéseinek eltávolításával. Minden kortárs hozzáépítés (szentély bővítése, ambó, sekrestye, padok új fa elemei), így az akadálymentesítés miatt kialakuló támfal is anyagában harmonizál a környezettel, de technológiájában újszerű kialakítással válik el tőle. Az épület rövid életének köszönhetően nem esett át olyan átalakításon, melynek során eltávolításra került volna bármilyen olyan részlet, berendezés, amelyet a mostani műemlékvédelmi szakma értékesnek, őrizendőnek tartana, és hiteles dokumentáció állt rendelkezésre a tervezés során, ezért alátámasztható szerintem az építéskori állapot visszaállítását célzó tervezői hozzáállás.

Az új szellemiség ellenére a konzerválási mozgalmak hatása és a rekonstrukcióra való igény sem tűnt el teljesen a kortárs műemléki szakrális építkezésekből. A konzerválás minden esetben minimális beavatkozást jelent, elsődleges kívánalma az emlék pusztulástól való megőrzése, ennek fényében végezték az állagmegóvási beavatkozásokat és a környezet rendezését a **Tök település határában elhelyezkedő középkori templomrom**⁴³. Szintén a nemzetközi kartákra támaszkodva készült a

31. kép
A bakonybéli bencés monostor
rekonstrukciója
GMS Építész Iroda és Palatium
Stúdió
2015-2020

32. kép
somogyvári Szent Egyed
bencés apátság rekonstrukció
Cséfalvay Gyula
2015.

33. kép
Tök, középkori templomrom
konzerválás
Mezős Tamás
2022.

⁴¹ Hartmann Gergely: „az legyen, aminek a neve mondja” – A bakonybéli bencés monostor rekonstrukciója. *Építészfórum*. 2020.

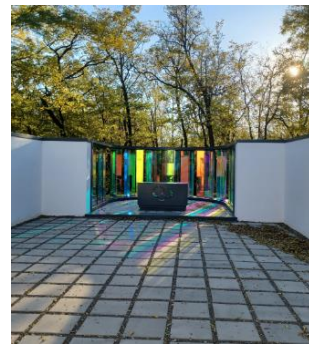
⁴² Kovács Dániel: Hogy mire való – A cserépváraljai Munkás Szent József templom felújítása. *Építészfórum*, 2023.

⁴³ Pleskovics Viola: Romvédelem: egészen ritka dolog történt a középkori Tök templomromjával. *Építészfórum*. 2022.

somogyvári Szent Egyed bencés apátság⁴⁴ kerengőjének romjánál látható védőtető. Ez a rekonstrukció az emléket veszi alapul, törekszik a kapcsolatteremtésre és a történeti hűségre.

Pannonhalmához a közösség meghatározó szerepével mutat hasonlóságot a **borzaspusztai templom**⁴⁵ helyreállítása. Az épület még a 2021-es felújítása előtt, rom formában is a közösség megbecsülésének és gondoskodásának örvendett, az átépítésre is egy összefogás során nyílt lehetőség, és a közösség teljesen magáénak érzi az megújított modern templomot is, annak ellenére, hogy az egész épületben csak a puritán, kortárs építészet eszköztárával találkozunk: hófehér falak, szürke fémlemez, szabályosan rakott beton járólapok és a kortárs képzőművészeti alkotás: a gótikus hangulatú üveg apszis.

Végül szeretnék megemlíteni két olyan példát, ahol a történeti folytonosság bemutatása nagyobb hangsúlyt kapott, mint Pannonhalmán. Megtalált, rekonstruált és új elemek harmonikus egymásmellettsége jellemzi a **türjei Gyümölcsoltó Boldogasszony premontrei prépostsági templom**⁴⁶ új, felújított belső terét. A templomban 2022-ig restaurálták a történetileg értékes berendezéseket és épületelemeket (falképeket, kőfelületeket, fa felületeket) és új tölgyfából készült liturgikus bútorzatot helyeztek el a szentélyben. A régészeti feltárások során előkerült járószint középkori téglaburkolatának „in situ” bemutatására üvegfödémeket alkalmaztak egy helyen a tervezők. A déli mellékhajóban található Szent László legenda falképe rekonstrukció nélkül talán még érdekesebb mondanivalóval szolgálna a közönség számára. A feltárt falképek bemutatása szerintem igényesen valósul meg, és „*megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik*”⁴⁷. Az egész templomra jellemző a gótikus hatások és barokk díszek arányos egymásmellettsége. A felújított, visszafogott színvilággal jellemezhető templombelsőben nem törekedtek az egységes stílus kialakítására, egymás mellett élnek a korábbi korok lenyomatai, és mellettük harmonikusan van jelen a kortárs formavilágú, új szakrális bútorzat, jelezve a 21. századi építészet jelenlétét. A történeti folytonosságot szem előtt tartva készült el a **szolnoki belvárosi Szentháromság templom**⁴⁸ felújítása is 2020-ban, de más építészeti eszközök felhasználásával. A templomnak a különböző építési periódusaiból származó építési kori lenyomatait a tervezők nem szerették volna egy egységes stílussal elfedni,

34. kép
Templom, Borzaspusztai
Ligetvári István
2021

35. kép
Belsővárosi Templom felújítása,
Szolnok
Ártér Építészműterem
2016-2020.

36. kép
Gyümölcsoltó Boldogasszony
premontrei prépostsági
templom, Túrje
Bakucz András
2022.

⁴⁴ Zsembery Ákos: Az 50 éves Velencei Charta újra felfedezett öröksége: a „kritikai restaurálás”. *Építés – Építészettudomány*, 43 évf., 2015/3-4, 380.

⁴⁵ Zöldi Anna: Áhítat narráció nélkül Isten szabad ege alatt - A borzaspusztai templomrom felújítása. *Octogon*, 2023/6, 10-13.

⁴⁶ Torma Tamás: Túrjét a művészettörténetbe! - A türjei Gyümölcsoltó Boldogasszony premontrei prépostsági templom felújítása. *Octogon*, 2023/1, 22-25.

⁴⁷ Velencei Charta – 1964 – 9. pont

⁴⁸ Álmosdi Árpád – Csentes Monika: Barokk revival – a szolnoki Belvárosi templom felújítása. *Építészfórum*. 2022.

összhangba hozni, hanem mindent, amit csak lehetett, szeretek volna megőrizni a templom kacifántos történetéből. A gótika arányrendszerét, a barokk stílusú bútorzatot, a klasszicizáló díszítést és a copf, illetve posztmodern tárgyakat is tartalmazó, szellemileg dús belső tér a permanens jelenlétet érzékelteti.

A felsorolt példákon keresztül láthatóvá válik számomra, hogy az elmúlt évtizedekben megfigyelhető az erős útkeresés a műemléki építkezésekkel kapcsolatban. Kis túlzással: ahány épület annyiféle eltérő tervezői hozzáállás jelenik meg. Ezekbe beletartozik a konzerválási szándék, a korábbi épület visszaépítését célzó terv, és a kortárs templomépítészet és műemlékvédelmi szempontból elvárt felújítás határán lavírozó megközelítés is. Szerintem nem jelenthető ki egyikről sem, hogy egyértelműen ajánlott megközelítés lenne, mert minden eset egészen egyedi, és nem csak a műemlékvédelem szempontjából kell megítélni ezeket az épületeket. A válaszadáshoz elengedhetetlenül szükséges a témáról folytatott szakmán belüli és szakmán túllépő kommunikáció.

Örökségvédelem és kommunikáció

A kortárs műemlékvédelmi irányelvekről szakmai diskurzus sokszor alakul ki, cikkek, konferenciák és előadások formájában, de azt gondolom, hogy ha az örökségvédelem ügyét igazán sikeressé szeretnénk tenni, ebbe a vitába szélesebb társadalmi kör bevonása lenne indokolt. A műemlékvédelmi kérdéseknek a műemlékvédelmi szakmán kívül többek között az épület felhasználói, a városlakók, a gazdaság és a politika is része. Cságoty Ferenc a *Műemlékek - kérdések és felvetések*⁴⁹ című mediációs kísérletében – ahogy ő fogalmaz – járja körbe a műemlékekkel kapcsolatos, szélesebb társadalmi réteget is érintő kérdéseket. Elsőként az építészetben, mint átfogó szakmában megjelenő **töredezettséget** veszi számba. Az individualizáció hatására kialakuló egyéni vélemények, érdekek új kommunikációs helyzeteket teremtenek, a kommunikáció kisebb csoportok (személyek) véleményeinek sokaságában zajlik, nem célzottan két fél között. Ez a sokféleség megnehezíti a mindenki által elfogadott, univerzális állítások megfogalmazását és kommunikálását. A töredezettség nem csak a társadalom szintjén van jelen, hanem az építészetben is. Egy épület létrejöttében manapság már nem csak az építész és a kivitelező vesz részt, hanem rengeteg társszakma is, ami a kommunikáció szükségszerűségét egy újabb térben fogalmazza meg.

A kommunikációt szintén nehezíti a tény, hogy az emberiség gondolkodásában egyidejűleg jelen van **az értelem és az érzelem** is. Minden történésről kialakul bennünk egy értelem által vezérelt racionális kép és egy érzelem által irányított szubjektív kép is.

⁴⁹ Cságoty Ferenc: *Műemlékvédelem – kérdések és felvetések. Építés – Építészettudomány*, 45 évf., 2017/1-2, 19-30.

A két egymást kiegészítő oldal minden döntésünkben jelen van, csak az arányaik változnak. A 20. század racionális modernizmusa után, a napjainkban ismét az értelem felé billen a mérleg. Építészeti példához kapcsolva, ha a két kép közelít egymáshoz (például, ha egy műemléki felújítás a szakma kívánalmai szerint a nemzetközi irányelvekre támaszkodva, racionális gondolatok eredményeként jön létre, és a felhasználóknak is tetszik) szerencsés helyzetben vagyunk, ám ha ezek egymástól távol esnek (például szakmai elvekkel szembenálló, de közvélemény által kedvelt épület esetében) megoldandó kommunikációs problémával állunk szemben.

Szintén a kommunikáció feladata az **érték** fogalmának széles körben történő tisztázása. A Narai Dokumentum⁵⁰ értelmében az érték fogalmát szorosan az adott terület kultúrájával együtt vizsgáljuk, mert nemcsak kultúrák között lehet eltérés, hanem azokon belül is. Egy épület esetében több dolog is lehet az érték megtestesítője: hordozhat értéket többek között az eredeti forma, az eredeti anyag, a rom-állapot vagy a szellemiség. Ezek egyértelmű tisztázása kulcskérdés egy műemléki beavatkozás során.

Az írásban felmerül még a **hitelesség – hihetőség** kérdésköre is, ami – az én olvasatom szerint – nem kimondottan kommunikációs probléma, hanem az előbbieken említett témakörök összekapcsolása. A hitelesség egy olyan fogalom, ami nemzetközi dokumentumokban nincsen pontosan definiálva, de tesznek rá utalásokat a különböző egyezményekben (Velencei Charta 9. pont, Narai Dokumentum 13. pont). Éppen ezért a nem pontosan definiálhatóság miatt felmerül, hogy ne a hitelesség legyen egy műemléki épület mérőszáma, hanem a hihetőség.

Szerintem elősegítheti a kommunikációt a három fél között a fogalmak tisztázása, mert a sikeres véleménycserének az alapja, ha megértéssel fordulunk a másik felé és ha van közös szókincs és közös elméleti alap.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva Dúll Andrea és Fogaradi Barbara a környezetpszichológia oldaláról vizsgálták ugyanezt a kérdést.⁵¹ Ők is megfogalmazták, hogy a szakmai értékek, legyen az történeti, építészeti, mérnöki vagy művészeti szempont, gyakran eltérnek a társadalmi értékektől, melyek sokkal nehezebben definiálhatók. Egy műemléki beavatkozás során a szakmai tudás jelentősége mellett nem szabad megfeledkezni a társadalmi közegről sem, amiben a beavatkozás történik. Ez a társadalmi környezet megfogalmaz egyéni és közösségi intuíciókat is a fizikai

⁵⁰ Narai Dokumentum a hitelességről, 1994

⁵¹ Dúll Andrea – Fogarasi Barbara: Az épített örökséghez való viszonyulás környezetpszichológiai megközelítésben. In: Nagy Gergely – Veöreös András (szerk.): *Fiatal Műemlékvédők Fóruma 2022*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, 2022, 179-195.

környezettel kapcsolatban, amik kulcsfontosságúak az örökségvédelem szempontjából is és sokkal heterogénebbek, mint az építészek észlelései.⁵² Kutatásuk során megállapították, hogy a „műemléki szakértők” valóban több jelentéssdimenzió mentén, árnyaltabban gondolkodnak a műemlékekről. A jelentéssdimenziók közül kiemelik az „emberközelség dimenziót”, ami mindkét csoportnál hasonlóan jelenik meg és véleményük szerint a közös kommunikáció alapját képezheti.⁵³

Örökségvédelem és a Szent Mihály főszékesegyház kapcsolata

A fenn említett, Cságoly Ferenc által vizsgált elvek alapján a székesegyház konkrét példájára átfordítva adódik a kérdés, hogy milyen elem tekinthető értékhordozónak a Szent Mihály székesegyház esetében. Az eredeti forma részben lehet értékhordozó, hiszen a szentély gótikus boltozata és az altemplom az eredetinek tekintett formában, gyakorlatilag változatlan kialakításban maradt ránk, és a szentély emelt kialakítása csak kevés⁵⁴ magyarországi templomra jellemző. Az eredeti anyag csak egy-két épületrészre vonatkozóan lehet érték, hiszen története során többször is visszabontották a templom falait, és a korábbi építőelemeket sokszor eltérő helyzetben építették vissza a mesterek. A székesegyház szellemisége viszont bizonyosan értéket képvisel, az egyház permanens jelenléte, a környező területekre gyakorolt hatása meghatározó eleme az épületnek, még akkor is, ha időközben változott a megjelenése. Szerintem az a tény teszi igazán értékessé az épületet, hogy ezen a helyen már a korai egyházszervezés időszakában is templom állt mely átvészelte a történelem zavaros időszakait.

Arnóth Ádám a Szent Mihály Védegylet és a Hét Domb Egyesület által közösen szervezett konferencián⁵⁵ úgy fogalmazott, hogy az épületet minden esetben meg kell ismerni, illetve értékelni kell és ezek birtokában kell kialakítani, hogy mi az, ami értékes és mi az, ami nem az. A műemlék számára az épület rétegzettségét tartja értékesnek. Erre példaként megemlítette meg a pannonhalmi apátság gótikus kerengőjét, ahol az előkerült román kapuzat megmosolyogtató, szép helyzetére hívta fel a figyelmet. Ezzel szemben tért ki a historizmus és a minimalizmus elveit képviselő felújításokra. Álláspontja szerint egyik sem az eredeti állapotból indul ki, hanem egy meghatározott vízióból: a historizáló felfogás egy ideális, stílusista, elképzelt állapotot szeretne látni, míg a (Pannonhalmán és Veszprémben jelen levő) minimalizmus a tisztaságra és az egységre törekszik.

37. kép
szentély

⁵² uo. 181-182.

⁵³ uo. 192-193.

⁵⁴ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022.: Gy. Lovassy Klára

⁵⁵ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022.

A Szent Mihály főszékesegyház az 1950-es évek óta tartozik védetség alá, ezért minden azóta szervezett átépítést, felújítást ezen elvek alapján kell(ett) végrehajtani. Már az Athéni Chartában rögzítettek, hogy „minden műemlék állagmegóvása vagy részleges restaurálása előtt lelkiismeretes kutatást kell végezni”⁵⁶. Szerencsére a székesegyház esetében ez az 1970-es években és most, a 2020-as években is megtörtént, a munkálatokat felmérések, nagy volumenű régészeti ásatások és restaurátori kutatások előzték meg, melyek kiterjedtek a székesegyház teljes területére és közvetlen környezetére is. A feltárások során az előkerült leletek és kutatási eredmények birtokában a kiviteli tervek többször is változtak, az értékes emlékek védelmének érdekében. A társadalmi vitát kiváltó kifestés alapos dokumentálása is megtörtént, a tervezőiroda által készített vonalas rajz birtokában végrehajtható lehet ennek visszaállítása, ha a jövőben a korszellem így diktálná. Ez az alapos dokumentálás szintén műemlékvédelem által előírányozott teendő. Németh Katalin is beszélt erről a tényről a Szent Mihály Végegylet által szervezett konferencián 2022 májusában⁵⁷. Károsnak tartotta, hogy a tervezési fázis nem a kutatási fázis után, azok eredményeinek birtokában kezdődött meg. Egy régészeti kutatás célja a tudásmegosztás és a kölcsönös tanulás kellene, hogy legyen, nem a titokban tartás, mondta, és hozzátette, hogy úgy érzi a kutatási folyamatokkal kapcsolatban csak lényegtelen dolgokról kapott tájékoztatást a lakosság.

A másik, széleskörben tárgyalt téma a székesegyház üvegablakainak restaurálása és cseréje volt. A dilemma alapját az a kérdéskör adja, hogy melyik ablakokat tekintjük értékesebbnek: az 1970-ben Waltherr Gida által készített ablakokat vagy ezek részbeni pusztulása után készült Sztéhlo Lili féle üvegfestményeket? A Sztéhlo Lili által tervezett üvegfestmény-együttes kiemelt művészi értéknek számít és a műemlékileg védett ablakok a Corpus Vitrearum International (Nemzetközi Üvegablak Bizottság) ajánlása alapján minden alkotóelemükkel együtt megőrzendők, kivéve, ha ez veszélyezteti a műtárgy fennmaradását.⁵⁸ De végül a Waltherr Gida által készített üvegablakok stílusát idéző ablakok készítésére, és a még épségben megmaradó 1910-es üvegablakok restaurálására esett a tervezői választás, azaz az eredetinek tekintett művek megőrzését és az egységes stílus megjelenését tartották szem előtt a tervezők, ami ambivalens reakciókat váltott ki. A restaurált Sztéhlo Lili üvegablakokat jelenleg a Körmeny házban tekinthetjük meg.

38. kép
déli bejáratnál lévő középkori
ív indulása

39. kép
geometrikus mintával díszített
rózsaablak

⁵⁶ Athéni Charta 1931

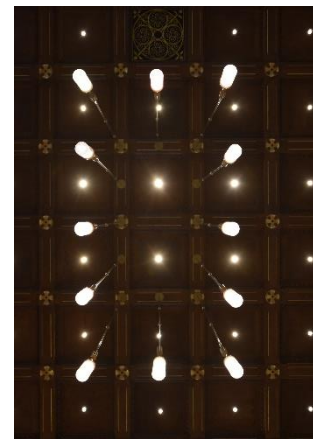
⁵⁷ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022.

⁵⁸ Mester Éva: A veszprémi Szent Mihály-főszékesegyház üvegfestmény-együttese. Sztéhlo Lili színes üvegablakai. Szakvélemény (2022)

Ez a kérdés (hogy mit tekintünk értéknek) egy műemléki felújítás során szinte minden területen felmerül, az ablakok mellett a középkori falszakaszok esetében is diskurzus alakult ki e kérdésben. A korábbi régészeti feltárások során előkerülő középkori építőelemek bemutatására tanúfalat hagytak vakolatlanul a tervezők a déli oratóriumkarzat feljárójánál (a régészeti kutatások során előkerült középkori kövek, amik nem eredeti helyükön voltak beépítve, végül nem kerültek bemutatásra a templomtérben, hiszen nem eredeti középkori helyzetben találták őket, ezért ezek gyűjteménybe kerültek). A díszes fa állmennyezetet is restaurálták. A főhajóban lévő, eredetileg 1907-ben készült padok restaurált állapotban kerültek vissza a templomtérbe (kiegészítve egy új padsorral és fűtéssel). Az altemplom felújítása még nem készült el, itt szükség van a vizesedés és sófertőzés megszüntetésére, és a külső falak utólagos szigetelésére is. Ezután lehetőség nyílik majd a részben megmaradt gótikus padlóburkolat bemutatására is. Itt helyezkedik majd el Padányi Bíró Márton barokk szarkofágja, a századfordulón készült oltár és Bánáss László püspök sírja, melyek restaurálás után eredeti helyükön állnak majd ismét.⁵⁹

A templomtérbe bekerülő új bútorelemek (szélfogó, gyóntatófülkék, székek, stallum, érseki trónus) egységesen tömör tölgyfából készültek és finoman illeszkednek, de mégis elválnak a neoromán templomtértől és a neogótikus szentélytől. A restaurált padokhoz kiegészítésként készült extra ülőhelyek színvilágukban a padokhoz igazodnak. A liturgikus tárgyak (oltár, ambó, szenteltvíz tartók, tabernákulum) pedig egységesen Olaszországból származó ónixból lettek kifaragva. A szentély átalakításának kérdésköre örökségvédelmem és teológia közös ügye.

A templom egyik nagy értéke az emberöltőn átívelő folytonosság. Ez a felújítás ezt az értéket nem a műemlékvédelem által szigorúan elvárt formában (*a műemlék épületen minden építési kor hozzájárulása tiszteletben tartandó, mivel a restaurálásnak nem célja, hogy stílusegységet érjen el.*⁶⁰) őrizte meg, hanem bizonyos értelemben a karták újra-definiálásával. Ez a tervezői megközelítés nem előzmény nélküli a hazai szakrális építészetben, legfőbb példaként a pannonhalmi Szent Márton bazilika említhető, ahol szintén egyfajta stílusegység, egységes belső hangulat létrehozása látható. De egyik helyen sem pusztán kortárs építészeti felfogás diktálta a kialakítást, hanem mindkét esetben megjelentek szakrális érvek (Pannonhalma esetében a szerzetesközösség által felállított Bazilika Műhely felől, Veszprém esetében pedig Udvardy György érsek úr

40. kép
restaurált kazettás, fa
állmennyezet

⁵⁹ Pál Anikó – Papp Róbert – Csanád Bálint: A Szent Mihály-főszékesegyház belső átalakítása. *Mézők Újság*, 30. évf., 2023/8-9, 37.

⁶⁰ Velencei Charta – 1964 – 9. pont

személyében) is a templom „vissza-csendesítésének” érdekében. Azonban azt nem szabad elfelejteni, hogy Pannonhalma esetén ezt egy 1985 óta tartó, hosszú, mediációs folyamat előzte meg.

A már fenn említett konferencián Csomay Zsófia is kifejtette a véleményét a folyamattal kapcsolatban. Fontosnak tartja (mind Pannonhalma, mind Veszprém esetében), hogy az épület kifejezze a változásokat, és hogy az ilyen nagyléptékű, jövőt meghatározó feladatokat hosszú, lakosságot is bevonó alapos kutatómunka elvégzésével lehet etikusan megoldani. Emellett említett egy dilemmát, amit fontosnak tartok kiemelni: „a veszprémi várban elpusztítjuk, a budai várban pedig visszaépítjük azt, amit a monarchia létrehozott, hogy van ez?”.

Mindezek tükrében, a saját meglátásaimat összefoglalva, a kérdéses szituáció alapját szerintem összességében a védendő értékek definiálása adja, az az elméleti-filozófiai kérdés, hogy a templomnak melyik általunk is ismert állapotát tekintjük védendőnek: a barokk, a középkori (neoromán) vagy a 70-es évekbeli elemeket gondoljuk értékesebbnek? Mivel a legtöbb barokk épületrész (dongaboltozat, torony kialakítása) áldozatul esett a 20. századi puritán hangulatú átépítésnek, ezek „visszaépítését” hiteltelennek gondolnám. Tisztább képletet eredményez számomra, ha egy tér egy építészeti stílust – jelen esetben a neorománt – konzekvensen és koherensen alkalmaz, de nem rejti el a történeti korok nyomait, és ezt finom léptékű, kortárs építészeti beavatkozásokkal éri el. Ezzel kifejezve, hogy (jelen esetben) a Szent Mihály székesegyház legértékesebb eleme a szellemisége, a permanens jelenléte. Az idén megvalósult „letisztítás” persze megint csak a jelenkor felfogása szerint történt és elképzelhetőnek tartom, hogy a szocializmus beavatkozásainak eltávolítása 100 év múlva tiszteletlenségnek fog tűnni, mint ahogyan innen visszatekintve máshogyan viszonyulunk a 20. század purista átalakításaihoz.

Mindent összegezve, a kérdés számomra az, hogy helyénvaló-e az egységes tér és kortárs igények beteljesítésének oltárán feláldozni a műemlékvédelmi szempontokat? Ez persze egy olyan kérdés, amit mindenkinek saját belátása szerint, saját benyomások alapján tud csak megítélni, de nagyon fontosnak tartom a témában folytatott közös gondolkodást. A saját emberi önzésem velem azt mondatja, hogy a mai kor egyháza számára ez az előre tekintő tisztaság jelentheti a túlélést, és tisztán látva és értve a karták éveken átívelő bölcs meglátásait és elveit (és ezek gyér érvényesülését), szépnek találok a megújult székesegyházat.

41. kép
gótikus boltozat és neoromán
síkmennyezet

A liturgikus és közösségi tér igényei

A Veszprémi egyházmegye egyike a tíz Szent István király idejében alapított egyházmegyének, már 1000 évvel ezelőtt is fontos szerep jutott a városnak: a hagyomány szerint a mindenkori veszprémi püspök koronázta meg és temette el a magyar királynékat.⁶¹ II. János Pál pápa az egyházmegyének 1993-ban (a Kaposvári Püspökség létrejöttkor) érsekségi rangot adományozott, miután az egyházmegye főtemplomát, a Szent Mihály székesegyházat 1981-ben basilica minor rangra emelte. Az egyház jelenléte a városban azóta is töretlen, de Magyarországon is tapasztalható szekularizáció negatívan befolyásolja többek között a templomok látogatottságát, és a vallási-lelki közösségek aktivitását is. Ezek a problémák eltérő léptékben jelennek meg az ország különböző területein, de általánosa elmondható, hogy a 2022-es népszámlálás eredményei is alátámasztják ezt a tendenciát.⁶² Sok templom kihasználatlanul áll, sok helyen paphiánnyal is küzdenek és „*az európai nagyvárosok központi területein álló katedrálisok, székesegyházak nagy része múzeumi látványossággá válik, ahová sok látogató pusztán esztétikai élményszerzés miatt tér be*”.⁶³ Ebben a szellemi-vallási, szekularizációval terhelt környezetben szerintem minden templomépítésnek és átépítésnek meghatározó szerepe van és visszahat a teret használó közösségre is.

Ezért gondolom, hogy a tervező ceruzáját a műemlékvédelem és a kortárs építészeti felfogás mellett egy harmadik terület is irányítja: a tér szakralitásával foglalkozók köre, akik ugyanazt a témát két eltérő, néha egymással szembenálló irányból vizsgálják. Az egyház, mint egyetemes közösség, saját, az építészetre is vonatkozó normarendszerrel rendelkezik. A potméter másik oldalán a második Vatikáni Zsinatban is kihangsúlyozott közösség áll, a hívők közössége, akik nélkül az Egyház magára maradna. Végző soron a két közösség célja ugyanaz, az Istenhez vezető út megtalálása, de eszközeik és módszereik eltérőek lehetnek.

A templomaink terei, a liturgikus funkciók betöltése mellett, közösségi térként is működnek, sok különböző alkalomkor gyűlik egybe a közösség a térben, ezért a teret érintő változtatást ideális esetben a közösséggel folytatott kommunikáció előzi meg. Ez a közös gondolkodás a műemlékvédelem kérdéskörével kapcsolatban is hangsúlyos, de a pannonhalmi párhuzamból kiindulva (ahol a szerzetesközösség, a használók kezdeményezték a változtatást) a térhasználat oldaláról közelítem meg. Fogarasi Barbara

⁶¹ A Veszprémi Főegyházmegye története. *Veszprémi Érsekség* (2023. 11. 01.)

⁶² A magát katolikusnak valló magyar lakosság száma 2011 óta 989 303 fővel csökkent (jelenleg 2 886 619 fő, 2011-ben 3 871 922 fő) míg a nem válaszolók száma pedig nőtt

KSH: Végleges adatok – A népesség főbb jellemzői. KSH. 2023.

⁶³ Schneller István: *Modern szakrális épületek*. Budapest: Typotex Kiadó, 2019. 12.

vetette fel a gondolatot⁶⁴, miszerint nem lenne probléma, ha a Szent Mihály székesegyház belső tere puritán megjelenést kapna, abban az esetben, ha ez a teret használó közösség szándéka lenne és, az „örökségvédelem” részéről is kompromisszum születne. Kihangsúlyozta, hogy „nem a mi-vel van baj, hanem a hogyan-nal”. Ebből is kirajzolódik számomra a megfelelő kommunikáció hiánya.

A II. Vatikáni Zsinat hatása az építészetre

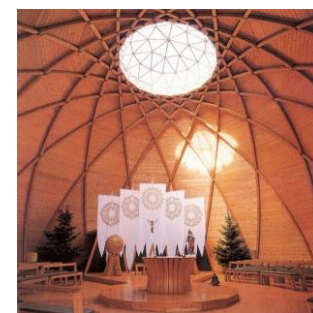
A második Vatikáni Zsinat (1962-1965) a 20. századi egyháztörténelem egyik legjelentősebb eseménye. A vatikánum során olyan dokumentumok születtek, amik hozzájárultak az Egyház társadalmi és kulturális szerepének újragondolásához és az építészet számára is fontos megújított liturgia bevezetéséhez, a funkciók világos térbeli elkülönítésével.

Egyes források a zsinat előszeleként értelmezik Rudolf Schwarz és Romano Guardini rothenfelsi kastélyban kialakított liturgikus terét, és mint építészeti állomás mindenképpen fontos előkép ez a tér az elkövetkező időkben. 1926-ban Rudolf Schwarz a keresztény ifjúság számára a kastély lovagtermében egy olyan „multifunkcionális” teret alakított ki, ahol a közösség a különböző jellegű és léptékű liturgiákhoz maga alakította a teret, az építész csupán a bútorokat és a fehérre festett falakat adta hozzá. A liturgiákhoz ideiglenes oltárt hoztak a terembe és a szabadon elmozdítható egységes, fekete zsámolyokat e köré rendezték és így alakították ki a meghitt szellemi miliót.⁶⁵ Ez az elrendezés számunkra már ismerős lehet későbbi szakrális épületekből (például Csete György Árpádházi Szent Erzsébet templomában), de ebben az időben az újdonság erejével hatott. Ebben az esetben a liturgia megújítása egyértelműen maga után hozza a tér megújításának szükségszerűségét – írja Somorjay Sélysette, aki majdnem ötven évvel a zsinat bezárása után foglalkozik a témával az *Újhullám. Megújuló liturgikus terek és a II. Vatikáni Zsinat szelleme*⁶⁶ című írásában. Az eltelt időszak tapasztalataival tekint vissza az 1963 óta lezajlott folyamatokra, és hangsúlyozza az örökségvédelem és az Egyház közös gondolkodását.

A Sacrosanto Consiliumban – a zsinat szent liturgiáról szóló konstitúciójában – majdnem 150 év fejlődése ölt testet 1963-ban. A dokumentum a „nép felé fordulásról” és a „tevékeny részvételtől” csak elvi állításokat tesz, konkrét építészeti szabályokat nem fogalmaz meg, ezért az iránymutatás értelmezéséhez legfőképpen teológiai ismeretekre

42. kép
Rothenfels, kastély lovagterme
Rudolf Schwarz
1926

43. kép
Árpádházi Szent Erzsébet
templom, Halásztelek
Csete György
1979.

⁶⁴ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022.

⁶⁵ Frédéric Debuyust: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2005, 62-76.

⁶⁶ Somorjay Sélysette: *Újhullám. Megújuló liturgikus terek és a II. Vatikáni Zsinat szelleme*. *Magyar Sion*, 14. évf., 2020/1, 111-133.

kell támaszkodnunk. Az elvek térbeli megjelenése viszont már építészeti feladat, és sok esetben (ahogy a Szent Mihály székesegyház esetében is) a műemlékvédelmet is érintő kérdéskör.

A „szakrális művészetek jelentőségéről” szóló 122. bekezdésben ír a dokumentum az Egyház és a művészetek hosszú kapcsolatáról és leszögezi, hogy a vallásos művészet feladata, hogy az emberek lelkét Isten felé vezesse és törekedjen inkább a „*nemes szépségre, mint az üres pompára*”⁶⁷. Ezután a szent tárgyakról és ruhákról szóló 128. bekezdésben olvasható, hogy újra kell értelmezi a liturgiával kapcsolatos előírásokat, különös tekintettel az oltárookra, a templomok szerkezetére, a tabernákulumra és keresztelőkútra; és „*mindazt, ami kevésbé felel meg a megújított liturgiának, meg kell változtatni vagy meg kell szüntetni, ami pedig előmozdítja, azt meg kell tartani vagy be kell vezetni*”. A 124. bekezdésben pedig az „*eszmény és nemes szépség*” kapcsán jelenik meg: „*templomok építésénél ügyelni kell arra, hogy alkalmasak legyenek a liturgikus cselekményekre, s tegyék lehetővé a hívek tevékeny részvételét*”, de ezeknél pontosabb építészeti eszköztárat nem definiál számunkra a konstitúció. Nem esik említés a műemlék épületekről és a védett berendezési tárgyakról annak ellenére, hogy a tradíció élő fenntartása és az organikus fejlődés a zsinat szövegei alapján láthatóan fontos szempont az Egyház számára.⁶⁸

Kimondottan a meglévő templomok és a zsinati szellemiség kapcsolatával foglalkozott Franz Dambeck⁶⁹ az Új liturgia – régi templomok írásában, melyet a MÉRLEG folyóirat közölt 1966-ban a szerkesztői megjegyzéssel, hogy „álláspontja több mindenben eltér a Notitiae (Città del Vaticano) 1966/21. számában megfogalmazottaktól” (a Notitiae a liturgikus bizottság által indított havi folyóirat), viszont szerintem érdekes mint a témában megfogalmazott álláspont, mivel nem látja akadályát annak, hogy a középkori templomokat a zsinat követelménye mentén alakítsuk át: „*A berendezés többnyire amúgyis a 19-ik századból való és nyugodtan eltávolítható. A térbe állított, felépítmény nélküli oltár sokkal inkább megfelel a román tér eredeti hangsúlyának. Az apszisban elhelyezett, felépítményes oltár ellentétes az eredeti felfogással.*” A barokk templomok esetén már nem látja ennyire egyértelműnek a helyzetet, mert ezek a berendezések és díszítések egyben értelmezhetőek, tehát nem távolíthatóak el a barokk templom berendezései.

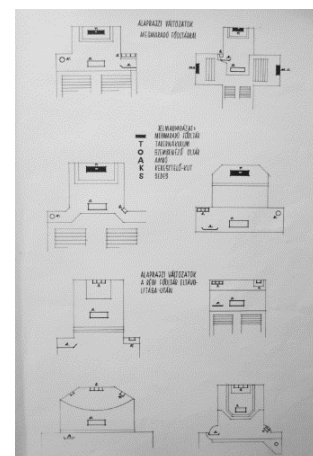
⁶⁷ 124. bekezdés

⁶⁸ 6. fejezet, a zene liturgikus szerepével foglalkozó bekezdések

⁶⁹ Dambeck, Franz: Új liturgia – régi templomok. MÉRLEG, 1966/4, 267-272. A Christliche Kunstblätter, 1966/3.

Garai Gréta és Zsembery Ákos⁷⁰ írásukban kifejtik, hogy a Vatikáni Zsinat egyik alapelve az újraértelmezett liturgia „lakomajellegének” visszaállítása. Ennek építészeti vonzataként jelenik meg, hogy az oltár új, optimális helye a tér vagy közösség közepén, a liturgia sűrűsödő pontjában alakul ki. A térnek emellett alkalmasnak kell lennie a liturgikus mozgások elvégzéséhez, különös hangsúlyt fektetve a hívek áldozására és a helyben végzett mozgásokra.

A Vatikáni Zsinat megszületésének idejében a magyarországi politikai vezetés antiklerikális hozzáállása ellenére, pár év lemaradással ugyan, de több templomépítés és felújítás is megvalósult a korszakban. Dümmerling Ödön fogalmazza meg a zsinat szellemisége szerint történő átalakítás műemlékvédelmi elveit, ami segíti az állam és az Egyház együttműködését az időszakban. Az 1968-ban született kézikönyve, *A liturgikus berendezési tárgyak és eszközök művészete*⁷¹ alapforrásként szolgált a templomátalakítások tervezőinek. Tervezési elveket fogalmaz meg az új berendezésekre, szentély-kialakításokra és eszközökre, illetve esztétikai javaslatokat tesz például az oltár és ambó megformálására, valamint az oltár díszjeinek elhelyezésére is, a meglévő történeti értékek megőrzése mellett. Megállapításai nemcsak tisztán liturgikus megfontolásból erednek, hanem ugyanannyira esztétikai szempontok alapján is, ezért alkalmas a kézikönyv állami és egyházi felhasználásra egyaránt.⁷²

44. kép
Dümmerling Ödön
alaprajzi vázlatok
1968.

A keresztény vallásra és életformára hosszú idő óta jellemző belső megújulásra való igény elsősorban lelki-liturgikus értelemben értelmezhető, de a legtöbb esetben térhasználatbeli vagy építészeti megnyilvánulásokat is magával hoz. A történelem során többször előfordult már, hogy ilyen változások előidézőjeként egy-egy szerzetesrend lépett fel, például a bencés rend zarándok-romanika építészetét megreformáló ciszterek a 11. században.

A pannonhalmi párhuzam

A veszprémi székesegyház történeti terének felújításáról beszélve, talán nem véletlenül jut eszünkbe a szintén széles társadalmi diskurzust kiváltó pannonhalmi Szent Márton bazilika 2012-ben befejeződött átalakítása. A hagyományörzők és újítók között kialakult műemléki viták mellett elméleti-teológiai jellegű kérdések is szegélyezték a felújítás útját.

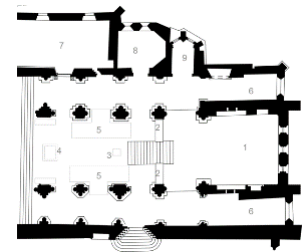
⁷⁰ Garai Gréta – Zsembery Ákos: Négy teplom, négy alapképlet – Török Ferenc templomépítészetének jelentősége a '70-es évek hazai templomépítészetében. *Architectura Hungariae*, 16. évf., 2017/1, 7-19.

⁷¹ Országos Egyházművészeti és Műemléki Tanács (szerk.): *A liturgikus berendezési tárgyak és eszközök művészete* (kézirat). Országos Katolikus Gyűjteményi Központ.

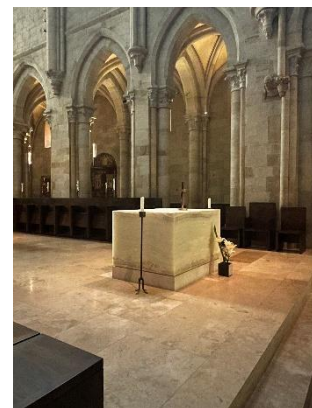
⁷² Vukoszávlyev Zorán: Dümmerling's Guiding Manual for Transformation of Sacred Spaces. A Central-East-European Approach in an Atheistic Political Environment after WW2. *Actas de Arquitectura Religiosa Contemporánea*, 2019/6, 144-155.

„Az imaterem az legyen, aminek a neve mondja. Ott mást ne csináljanak, és ne is tartsanak”. Szent Benedek regulájára támaszkodva, teológiai kérdésekből kiindulva fogalmazta meg az itt élő szerzetesközösség az átalakítással kapcsolatos vágyát: a templom elrendezése és formavilága már nem szolgálta megfelelően a liturgikus eseményeket, és nem fejezte ki a szerzetesközösség egyszerűsége és tisztaságra való törekvését. A templom legfőképpen szerzetesi imaterem, ezért a mindennapi imádság határozza meg a teret, de emellett az iskola liturgiáinak is helyet ad, és a plébániatemplomi funkciókat (ünnepi szentmisék, keresztelők, esküvők) is ellátja. Az itt élő szerzetesek, akik a legjobban ismerik a templom működését és lehetőségeit a Bazilika Műhely munkacsoporton keresztül vettek részt a templom és a liturgikus tér átalakításában. Az új megközelítésben az osztott templomtér a hívek, a szerzetesek és a kozmosz kapcsolatát, közös útját testesíti meg. Az út kezdete a nyugati bejáratnál elhelyezkedő keresztelőkápolna, ami a beavatás, befogadás tere, ahonnan az ünneplő egyházat megjelenítő főhajóba érkezik a látogató. A templom mértani közepében található új kőoltár és ambó a szerzetes közösség által körbeölelve jelképezik a templom szívét, és a markánsan elkülönülő stallum hangsúlyozza a templom szerzetesi térhasználatát. Az út végső, negyedik állomása a kiemelt szentély, ami a várakozást, az eljövendőt fejezi ki. A bazilika zarándoktemplom funkcióját is hangsúlyozva az altemplomban kapott helyet a bazilika védőszenjének, Szent Mártonnak az ereklyéje. A tér liturgikus hangsúlyai – a keresztelőkút, az oltár, az ambó, a rózsablak és az ereklyetartó – ugyanabból a tiszta fehér ónixból készültek. A tömör fa stallumok és a kőből készült liturgikus tárgyak az elmozdíthatatlanságukkal az imatermet, a tér eredeti funkcióját emelik ki: „Az épület a liturgiát szolgálja, vele szimbiózisban fejlődik, az építészet nyelvére fordítja le az istentisztelet nyelvét.” – írja Fehérváry Jákó a felújítás kapcsán készült kiadványban.⁷³

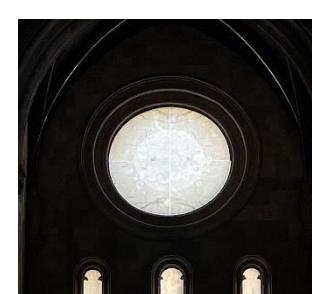
A Pannonhalmán megvalósult felesleges elemektől tartózkodó, „puritán” megközelítés nem csupán ott, hanem több más templomnál is szellemi előképként szolgált. A bencések bakonybéli monostorában például nem a konkrét fizikai megvalósítás, sokkal inkább a szellemi és teológiai alapok jelentek meg. A pannonhalmi Bazilikának és a veszprémi Szent Mihály székesegyháznak is van kapcsolata, a korai egyházszervezés időszakára visszanyúló történelmen kívül. Előbbi átalakításáról írja Vukoszávlyev Zorán, hogy: sokan ellenezték a változtatást, mely „a szószéket elbontani, a bútorzatot teljes egészében kicserélni, az emelt szinten lévő baldachint elmozdítani, a színesüveg-ablakokat kibontani

45. kép
pannonhalmi Bazilika
liturgikus tere
1-szentély / 2-lejárat az
altemplomba / 3-ambó / 4-
mezanin oltár / 5-stallum / 6-
mellékszentélyek / 7-sekrestye
/ 8-Szűz Mária kápolna / 9-
Szent Benedek kápolna-
Oltáriszentségtartó

46. kép
burkolatból „kinövő” ónix oltár

47. kép
reményt szimbolizáló ónix
„rózsablak”

⁷³ Varga Mátyás (szerk.): *A Pannonhalmi Bazilika felújítása*. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2012, 23-29.

és a falfestéseket eltakarni kívánta".⁷⁴ Három szó kicserélése után könnyen ráismerünk a Szent Mihály székesegyház esetére, de ahogy Pannonhalmán sem, úgy Veszprémben sem ennyire leegyszerűsíthető a helyzet. Bármennyire kézenfekvőnek is tűnik párhuzamot vonni a két átalakítás között, nem szabad elfelejteni a bencés közösség szerepét az átalakításban és a templom használatában. Veszprémben összetettebb a helyzet, a templom az egyház tulajdonát képezi, viszont a helyi hívői közösség is aktív használója a templomnak, és a tapasztalat szerint a két csoport eltérő álláspontot képvisel több kérdésben is. Az említett tulajdonosi-felhasználói viszonyon túl azonban sok hasonlóság figyelhető meg a két templomban. Az egyszerű kialakítású bútorzat mindkét esetben markáns ellenpontját képezi a részletekben gazdag történeti térformának, és mindkét esetben megjelenik a térbe állított oltár és ambó kiemelt szerepe. A terek csöndje egyértelműen ezekre a pontokra irányítja a figyelmet, a kétfókuszú *communio-tér* jelleget erősítve. Pannonhalmán a szerzetesi térhasználatot hangsúlyozva ezek a liturgiai értelemben sűrűsödő helyzetek a közösség térbeli központjában helyezkednek el, Veszprémben pedig a hívek felé fordulva, de a szentélyben található a két fókuszpont. A hossz tengelyt hangsúlyozása is közös elem a két felújításban, Pannonhalmán a liturgikus tárgyak által meghatározott út, Veszprémben pedig a padozat burkolatába rejtett finom minták teszik ezt.

A Szent Mihály főszékesegyház megújítása és a kommunikáció

A veszprémi székesegyház és a pannonhalmi bazilika felújítása között a legnagyobb különbség számomra a kommunikáció természetében jelenik meg. Míg előző esetben egy nagyjából átlátható, kívülről demokratikusnak tűnő folyamat zajlott le, a Szent Mihály bazilika esetében ez nem így látszik, annak ellenére, hogy egyre több olyan példát ismerünk, ahol a közösséggel való közös gondolkodás a tervezés fontos része.⁷⁵ Düll Andrea hívja fel a figyelmet, arra, hogy egy hely, egy templom is, minden használónak mást jelent, az egyéni intuíciók eltérőek, és ezt figyelembe kell venni.⁷⁶

Sok szó esett már a székesegyház körül folyó diskurzusról, annak természetéről és léptékéről. Szeretném azonban röviden összefoglalni a történeteket, mert különösnek tartom, hogy ilyen nagy érdeklődés övezte a felújítás körüli munkálatokat, már a tervezés időszakában is, kiemelve a helyi közösségekkel folytatott kommunikációt.

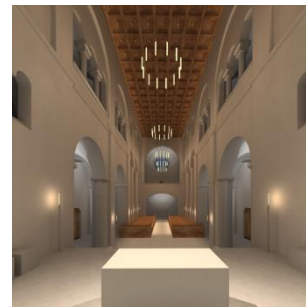
⁷⁴ Vukoszávlyev Zorán: A téri minimum teljessége. *Magyar Építőművészet*. 2012.

⁷⁵ például: Balatoncsicsói plébánián, Düll Andrea vezetésével: Babarczy Veronika (szerk.): *Kérdőívezés Csicsón, azaz mire jó a környezetpszichológia. ReBlog*. 2015.

⁷⁶ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). YouTube. 2022.

A helyi közösség támogatására és megértésére szükség lenne egy ilyen léptékű felújítás során, mint amilyen a veszprémi várban zajlik, mert a projekt komoly hatással lehet a környező közösség életére. A legtöbb műemlék épület kulturális és történeti jelentőséggel is bír a társadalom szemében és erről az aspektusról nem szabad elfelejtkezni.

A székesegyházban 2020-ban kezdődött meg a felújítás, amiről nagyon kevés információ szivárgott ki egészen az első sajtó és kormány számára szervezett bejárásig. 2022. február 4. után, amikor megjelentek az első látványtervek, felerősödtek a kritikus hangok. A témával foglalkozók kis csoportja levelet írt a főépítésznek, de állítások szerint semmilyen választ nem kaptak rá⁷⁷. Meglepetten álltak az ekkor még fehér ablakokat mutató látvány előtt a veszprémiek, a legtöbben az általuk ismert és szeretett dús, díszített teret várták vissza a felújítás után is. A székesegyház „teljes kiürítésével” szembesülő közösség úgy érezte, hogy társadalmi konszenzus nélkül döntöttek egy őket is érintő ügyben, ezért petíciót indítottak az „átépítés és rombolás” leállításának érdekében⁷⁸. Az aláírásgyűjtés célja, hogy a város nevezetességét érintő ilyen léptékű kérdést előzzön meg valamiféle társadalmi konszenzus vagy párbeszéd. Kohár Kolos kezdeményezésével megalakult a Szent Mihály Védegyelet „a Magyarországra betörő katolikus modernista törekvések megakadályozása”⁷⁹ érdekében, és március 21-ére lakossági fórumot hirdettek az átépítés ellenzői, ahová többek között meghívták dr. Udvardy György érseket is.⁸⁰ Ezen a fórumon a személyes információátadás hiányában a közösség egy nyílt levélben⁸¹ fogalmazta meg a kérdéseit, kéréseiket az érsek úr felé. Álláspontjukat összefoglalva: az 1907-10-es díszítőfestés restaurálását, az üveglablakok megtartását, a főoltár és a megszokott berendezések visszahelyezését, a falak és ablakok újra-vizsgálásának lehetőségét, a templom látogathatóságát az EFK alatt, és a Szent Ferenc Papi Otthon Veszprémben történő visszahelyezését kérték az érsek úrtól. Erre a megkeresésre Udvardy György felajánlotta, hogy szívesen látja Kohár Kolost és egy szakértőt, akiknek bemutatja a terveket, de a Védegyelet ezt a feltételt nem fogadta el, mert álláspontjuk szerint más dolog hárman átbeszélni a koncepciót, mint széles nyilvánosság előtt ismertetni azt.⁸² A kommunikáció így nem indult meg, ezért sokan

48. kép
első látványterv, 2022. 02. 04.

49. kép
látványterv 2022. nyár

⁷⁷ S. Bonnyai Eszter: Szent Mihály-bazilika – Kérdések vannak, válaszok nincsenek. *VeszprémKukac*. 2022. 02. 24.

⁷⁸ Kolos Kohár: Állítsák le a veszprémi székesegyház társadalmi konszenzus nélküli átépítését/rombolását! (petíció). *Szabad a hang*. 2022. 02.

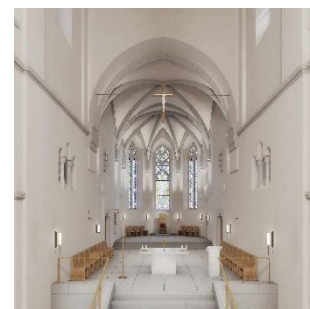
⁷⁹ Zsidai Péter: A veszprémi érsek felmentését kéri a pápától több ezer hívő. *MagyarNarancs*. 2022. 12. 02.

⁸⁰ VeszprémKukac: Szent Mihály-székesegyház – lakossági fórumot hirdetnek a tiltakozók. *VeszprémKukac*. 2022. 03. 11.

⁸¹ a 2022.03.21-én kelt nyílt levél elérhető az alábbi helyen: <https://drive.google.com/file/d/1-YrLfKxDoMpnqa-fmIHjFNJ-UrYF8tKO/view?fbclid=IwAR0v7Dcu5CkDMEOgwBtDjll8Fne8sJ-TzqR3lqBNmGORc2ickGqW7UaqIj0> (2023. 10. 25.)

⁸² Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022.

személyesen fordultak a főépítészhez és az egyházhoz válaszokért⁸³, az ezekben megfogalmazott kérések a Védegyelet által küldött közös levélhez hasonlóak. Május 25-ére „Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei” címmel minikonferenciát és lakossági fórumot szerveztek a Védegyelet tagjai, ahol építészettel és művészettörténettel foglalkozó vendégek tartottak előadásokat a székesegyház történetéről és az átépítéssel kapcsolatos meglátásaikról.⁸⁴ A konferencián az előadások utáni beszélgetésről videófelvétel is készült, mely máig elérhető.⁸⁵ Ezen a konferencián a szünetben ismerte el a Castellum Vagyonkezelő Igazgatóság egyik tagja, hogy a beruházás szereplői titoktartási szerződés köti a megfelelő kommunikáció kérdésében.⁸⁶ Júniusban a Gizella Hotelben tartottak sajtóbeszélgetést, amin dr. Udvardy György érsek, Porga Gyula polgármester, Vörös Tamás érsekség főépítésze és a várnegyed felújítását irányító Castellum Vagyonkezelő Igazgatóság igazgatóhelyettese, Pém Attila is részt vettek. Ezen az alkalmon került sor a kérdések egy részének megválaszolására az eredeti festés károsodásával kapcsolatban (ekkor vált köztudottá, hogy a tér teljes restaurálása 3-5 év munkával lenne megvalósítható), és az üvegablakok és berendezések témájában is.⁸⁷ A nyáron szinte minden fontosabb internetes portál is megemlékezett az eseményekről és többek között „Kidobott oltár, fehérre meszelt falak”⁸⁸, „Közpénzből teszik tönkre az ezeréves székesegyházat Veszprémben”⁸⁹, „Szabadkőműves vagy templomos bazilika lesz a veszprémi székesegyházból?”⁹⁰ című cikkekben foglalták össze a felújítás körüli zajló eseményeket. Ősszel sem változott a helyzet Veszprémben, de készült egy interjú Udvardy György érsek úrral, miben a székesegyház felújításáról is beszélt,⁹¹ ez talán árnyalta a kommunikáció hiányában elmérgesedő hangulatot. A Védegyelet képviselői hosszas egyeztetés után, szeptember 15-én betekintheztek az értékleltárba, és ezután ismeretlen tettes ellen feljelentést tettek „kiemelt műemléki érték rongálása” miatt, ugyanis az értékleltárból – a megjelent hírek szerint egyértelműen – kiderül, hogy a Padányi-síremlék, a szenteltvíztartók, a nyíláskeretek, mérműves ablakkeretek a főszentélyben és a rózsablak helyben megőrzendő, kiemelt értékek.⁹² November 30-án

50. kép
látványterv 2023 január

⁸³ VeszprémKukac: A Szent Mihály-székesegyház védelmében. *VeszprémKukac*. 2022. 03. 16.

⁸⁴ VeszprémKukac: Elvesznek a veszprémi székesegyház értékei? *VeszprémKukac*. 2022. 05. 23.

⁸⁵ Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022. (linken keresztül, nem nyilvános feltöltés)

⁸⁶ S. Bonnyai Eszter: Mi lesz veled, veszprémi székesegyház? *VeszprémKukac*. 2022. 05. 26.

⁸⁷ S. Bonnyai Eszter: Szent Mihály-székesegyház – Az érsek szerint nincsenek titkok *VeszprémKukac*. 2022. 06. 24.

⁸⁸ Spirik József: Kidobott oltár, fehérre meszelt falak – a székesegyház miatt csatázik a veszprémi érsekkel egy helyi csoport. *24.hu*. 2022. 06. 23.

⁸⁹ Élő Anita: Közpénzből teszik tönkre az ezeréves székesegyházat Veszprémben. *VálaszOnline*. 2022. 06. 24.

⁹⁰ Jamrik Levente: Ez már az Új Világrend? Szabadkőműves vagy templomos bazilika lesz a veszprémi székesegyházból? *Index*. 2022. 07. 11.

⁹¹ Matí Zoltán: „Az én feladatom, hogy az egyház és a hívek javát védjem” – nagyinterjú Udvardy György veszprémi érsekkel. *777.blog*. 2022. 09. 25.

⁹² VeszprémKukac: Székesegyház – Feljelentést tett a védegyelet. *VeszprémKukac*. 2022. 09. 19.

tartottak egy sajtótájékoztatót, ahol Vörös Tamás beszélt részletesebben a felújításról és a folyamatosan jelentkező kihívásokról⁹³, ezt az Építészfórum⁹⁴ is összefoglalta. 2023 év elején „titokban készült fényképeken”⁹⁵ lehetett látni az építkezés előrehaladását, és már az új falakat és padlóburkolatot, és végül április 6-án, Nagycsütörtökön nyitotta meg a kapuit a székesegyház a nagyközönség előtt.⁹⁶ A felújított templom belső tere azóta is vegyes fogadtatású, sokan a megszokott régi formáját siratják az épületnek, de akadnak szép számban pozitív hozzászólások is a különböző internetes felületeken.

A székesegyház felújítása körül kialakult heves diskurzust Udvardy György elsősorban a személye ellen irányuló politikai támadásként azonosítja⁹⁷, azonban azt el kell ismerni, hogy egy-két kiemelt építkezéstől eltekintve, meglehetősen kevés kommunikáció volt a nyilvánossággal, amit szellemi tulajdonra való hivatkozással és a tervek folyamatos alakulásával – részben jogosan – magyaráznak az érintettek. A közös gondolkodás azonban sajnos elmaradt és a tájékoztatás hiánya elégedetlenséget szült. Szomorúnak tartom, ha egyáltalán igaz, hogy a tudásmegosztás és a tájékoztatás háttérbe zorult bizonyos egyéb szempontokkal szemben.

Érhetetlenül állva a történetek előtt és ezzel a kényes helyzettel a gondolataim között léptem be először a székesegyházba a nyáron. Amikor a falak által kiemelt történeti térforma feltárult előttem, ez az egész kérdéskör annyira emberinek hatott, emlékeztetett múlandó mivoltunka, kompromisszumokkal terhelt döntéseinkre és emberi tévedéseinkre.

⁹³ Veszprémi Érsekség: A Szent Mihály Főszékesegyház megújulása (videó). *YouTube*. 2022. 12. 01.

⁹⁴ Pleskovics Viola (szerk.): Veszprém: végül Waltherr Gida üvegablakait veszik alapul a székesegyház felújításánál. *Építészfórum*. 2022. 11. 30.

⁹⁵ Élő Anita: Exkluzív fotók bizonyítják: tényleg tönkretették a veszprémi székesegyházat. *VálaszOnline*. 2023. 01. 13.

⁹⁶ Vincze Barbara: Minimalistára átszabva nyílt meg újra a veszprémi Szent Mihály-főszékesegyház. *Telex*. 2023. 04. 07.
Hajas Bálint: Fényben úszik a székesegyház. *Vehír*. 2023. 04. 06.

⁹⁷ S. Bonnyai Eszter: Szent Mihály-székesegyház – Az érsek szerint nincsenek titkok VeszprémKukac. 2022. 06. 24.

Szagrális igények és a Szent Mihály főszékesegyház kapcsolata

„Őseink hite a jövő reménye” – a főegyházmegye vezérvonala kifejezi a generációkon átívelő, múltban gyökerező hit a jövő építésének alapja.

A Szent Mihály bazilika belső átalakításánál megkerülhetetlen tényező a második vatikáni zsinat szellemi útmutatása és a liturgiára vonatkozó, az építészetben is testet öltő szabályok figyelembevétel. Egy templom esetében kiemelten fontos kérdés, hogy mitől lesz egy tér alkalmas a liturgia elvégzésére, mitől lesz kellőképpen személyes ahhoz, hogy az Istennel való találkozás benne megtörténhessen. A vatikáni zsinat nem ad kézzel fogható, pontos eszközöket az építészek számára, át kell formálni a teológiai gondolatokat kézzel fogható épületrészekké, bútorokká és meg kell találni ezek helyét a térben: Isten házában.

A tervezőiroda által képviselt természetes egyszerűséget sugárzó terv találkozott dr. Udvardy György érsek atya józan, tisztítással és csendesítéssel kapcsolatos elvárásaival. A megújulás egyik legfontosabb célja a székesegyház ősi formájához illeszkedő egységes belső tér kialakítása, mely méltó a templomhoz és alkalmas a legmélyebb isteni kapcsolat kialakításához. A liturgikus terek az egyházi előírások szellemiségében születtek.⁹⁸

A liturgikus értelemben legsűrűbb hely a templomban a szentély, ami az 1974-es átalakításkor, a vatikáni zsinat iránymutatását követve nyerte el a felújítás előtti kialakítását. A díszes háttálmiséző oltár előtt, a szentély fókuszpontjában állt a fából készült menza oltár, és ekörül helyezkedett el a kanonok számára kialakított, 6-6 konzolos fa stallum. Ebből az elrendezésből következett, hogy a három lépcsőfokkal kiemelt érseki trónus nem a templom tengelyében állt, hanem a szentély déli ablakával szemben egy falfülkében, így az itt helyet foglaló érsek gyakorlatilag elvesztette a vizuális kapcsolatot a hívekkel a liturgiák során. Ezt a téri problémát feloldva alakult ki az új szentélytér. A funkcióját vesztett háttálmiséző oltár helyére az érseki trónus került, így az érsek és a hívek között helyezkedik el a menza oltár (minkét helyzetben), és az érseki trónus hajdani helyére kerül a tabernákulum. Az oltár és az ambó kettős helyzete többféle térhasználatot és szerencsésebb vizuális kapcsolatot is lehetővé tesz. Az új téri elrendezés az oltár körül együtt jelenlevő közösség szimbolikáját erősíti.

51. kép
Feszületre vetülő napfény

52. kép
ónix oltárasztal

53. kép
ónix ambó

⁹⁸ Pleskovics Viola (szerk.): Veszprém: A Szent Mihály Főszékesegyház megújítása. *Építészfórum*. 2023.

A Szent Mihály székesegyház esetében is kérdésként merült fel a felújítás kapcsán, hogy hogyan lehet a templomnak „visszaadni” a székesegyházhoz méltó megjelenését, hogyan lehet elérni, hogy alkalmas legyen a különböző egyházmegyei funkciók ellátására. Ez a templom az egyházmegye fő temploma, helyszíne a nagylétszámú ünnepi szentmiséknek, és a kislétszámú, meghittebb kereszteleseknek, esküvőknek, gyászmiséknek vagy egészen meghitt szentségimádásoknak is. Ennek építészeti szempontból is fontos vonatkozásai vannak, hiszen a különböző léptékű szertartásokhoz eltérő téri minőség tartozik. Ezek mellett, székesegyházról lévén szó, az érseki trónus kitüntetett liturgikus szerepe is meghatározó a tervezés során. A tér fizikai kiterjedése adottság, ezen változtatni nem lehetett, viszont a belső megjelenés alakítható annak érdekében, hogy a felújított templom racionálisan ellássa ezeket az említett feladatokat, és tükrözze az Istent kereső lélek csendes útját. A különböző méretű szertartásokhoz eltérő térstruktúrájú templomra lenne szükség. Ezt a problémát a tervezők azzal oldották fel, hogy az oltár pozícióját változtathatóvá tették: nagylétszámú ünnepi szentmisék alkalmával a szentély bejáratánál, a meghittebb események során pedig a szentély fókuszpontjában az érseki trón előtt alakították ki megfelelő helyet a mozgatható oltár számára. A kislétszámú szertartásokon a hívők is a szentélyben foglalnak helyet, egy asztalközösséget alkotva az 1,2 tonnás oltárkö körül.

A vatikáni zsinat külön fejezetet szentel a zenének⁹⁹, melyben kihangsúlyozza az egyházi zene szerepét. Talán kicsit ehhez is kapcsolódva, a székesegyház karzatán lévő, többször átépített orgona sípjait és szekrényét restaurálták a Pécsi Orgonaépítő Manufaktúrában, és majdnem a duplájára bővítették. A hangszernek a felújítást követően két játszóasztala lett, így fentről a karzatról és lentől a templomtérből is meg lehet szólaltatni a közel 2500 sípot tartalmazó orgonát.¹⁰⁰ A most ismét¹⁰¹ megújult és kibővült hangszer így nemcsak a liturgiák méltó díszé, hanem orgonakoncertek főszereplője is.

54. kép
érseki trónus

55. kép
ónix tabernákulum

⁹⁹ Az 1967-es (ma is érvényes) római instrukció (MUSICAM SACRAM) kivonata.

¹⁰⁰ Veszprémi Érsekség: Hamarosan elkészül a Szent Mihály Főszékesegyház orgonája. *YouTube*. 2023.

¹⁰¹ Horváth Virág: Tiszta hangokkal dacol az idővel a veszprémi Szent Mihály-bazilika orgonája. *Veol*. 2020. 11. 14.

A legtöbb templomtérben megjelennek az istentisztelet részvevőit segítő audiovizuális elemek, ez alól a Szent Mihály székesegyház sem kivétel. Kialakításuk és elhelyezésük a legtöbb történeti templomtérben vita tárgyát képezi, általában joggal. Ezek a liturgikus eseményeket szolgáló, elkerülhetetlen kiegészítők – a kivetítők – külön elemekké válnak a térben. Az itt használt kivetítők a három hajó tengelyeiben helyezkednek el és kikapcsolt állapotban majdnem átlátszóak, bár így is észrevehetőek, különösen a mellékhajókban elhelyezett táblák zavaróak, mert korlátozzák a mellékoltárok látványát. A szentélyben lógó kivetítő magassága állítható, ezt a folyamatot az egyik helyszíni látogatásom során személyesen is láthattam.

56. kép
mellékoltár és a kivetítő
kapcsolata

„Isten elsősorban a hívők szívében és közösségében van jelen: a konkrét épület teret ad, hogy ez a közösség újra és újra testet ölthessen” – írja Fehérváry Jákó a templomaink tereivel kapcsolatosan.¹⁰² A veszprémi Szent Mihály székesegyház új tere a befelé fordulást, az elcsendesedést segíti a lélek számára, amit a közösség remélhetőleg örömmel magáénak érez majd.

¹⁰² Varga Mátyás (szerk.): *A Pannonhalmi Bazilika felújítása*. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2012, 23.

És végül

Az egész felújítás körül zajló esemény kérdéskörét próbáltam egy általam felvett metszeten keresztül, egy adott statikus állapotban vizsgálni (melynek a három alapvető iránya a kutatás során alakult ki), de az egész folyamatot tekintve egy összetett, dús szellemi szimbolikával és kapcsolatrendszerrel rendelkező történet rajzolódik ki előttem.

A Szent Mihály székesegyház (és a veszprémi vár) felújítása kapcsán számos kihívással és ellentmondással találkozunk kivitelezés és elméleti megnyilatkozások során is. Ez a projekt nem csupán egy építészeti munka, szorosan kapcsolódnak hozzá társadalmi, kulturális és szakrális kérdések is. Azt gondolom, hogy ezt a sokszínűséget megragadó, különböző nézőpontokból kialakuló párbeszéd lehet a legtermékenyebb út a kompromisszumok megtalálásához. Ezen a ponton a közös erőfeszítés, az együttműködés és a párbeszéd által építhetünk egy olyan örökséget, amely tovább él és inspirál, és amelynek az ellentmondások, a viták és a beszélgetések nélkülözhetetlen elemei. Az emberi gondolkodás gazdagsága és sokszínűsége származik ebből a párbeszédből, és lehet, hogy a Szent Mihály székesegyház felújítása – minden negatív vonatkozásával együtt – lesz az az ikonikus esemény, ami a jövő nemzedékeinek tanulságos történetekkel és inspirációval szolgál majd.

*Visszafordultam a kijáratban, és a sok megszerzett élménnyel gazdagodva hajtottam
térdet a távozás előtt.*

Felhasznált irodalom

- Cságoty Ferenc: Műemlékvédelem – kérdések és felvetések. *Építés – Építészettudomány*, 45 évf., 2017/1-2, 19-30.
- Pleskovics Viola: 18 műemlék, 35 ezer négyzetméter – Interjú a veszprémi várnegyed megújulásáról. *Építészfórum*, 2022. <https://epiteszforum.hu/18-muemlek-35-ezer-negyzetmeter-interju-a-veszpremi-varnegyed-megujulasarol> (2023.10.05.)
- Tóth Sándor: A veszprémi székesegyház középkori kőfaragványai II. In: K. Palágyi Sylvia: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19-20. 90 esztendő a „Veszprémmegyei” múzeum*. Jubileumi évkönyv. Veszprém Megyei Múzeum Igazgatóságának Kiadványa, 1994, 327-346.
- Simon Anna: A veszprémi székesegyház berendezése, 1907–1917. *Veszprémi Szemle*, 23. évf, 2021/1-4, 3-25.
- Sarnyai Vivien: Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás 1. rész. *Magyar Nyelv*, 118. évf, 2022/3, 289-300
- Mester Éva: *A veszprémi Szent Mihály-főszékesegyház üvegfestmény-együttese. Sztéhlo Lili színes üvegablakai. Szakvélemény* (2022)
- Dr. Fejérdy Tamás (szerk.): *Karták könyve. Műemlékvédelmi, örökségvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Budapest: Építésügyi Tájékoztatási Központ Kft., 2011
- Schönerné Pusztai, Ilona: A nógrádsápi r.k. templom helyreállítása. In: Dercsényi Dezső – Entz Géza – Havassy Pál – Merényi Ferenc (szerk.): *Magyar Műemlékvédelem 1967-1968*. Akadémiai kiadó, 1970, 223-228.
- Zsembery Ákos: Az 50 éves Velencei Charta újra felfedezett öröksége: a „kritikai restaurálás”. *Építés – Építészettudomány*, 43 évf., 2015/3-4, 365-382.
- Fejérdy Tamás: Historic Building Conservation... Replanning? = Protecția monumentelor istorice... replanificare? = Műemlékvédelem... újratervezés?. *Transsylvania nostra*, 15. évf., 2021/2, 2-13.
- Kovács Dániel: Hogy mire való – A cserépváraljai Munkás Szent József templom felújítása. *Építészfórum*, 2023. <https://epiteszforum.hu/hogy-mire-valo-a-cserepvaraljai-munkas-szent-jozsef-templom-felujitasa> (2023. 10. 18.)
- Pleskovics Viola: Romvédelem: egészen ritka dolog történt a középkori Tök templomromjával. *Építészfórum*. 2022. <https://epiteszforum.hu/romvando-egesen-ritka-dolog-tortent-a-kozepkori-tok-templomromjaval> (2023. 10. 18.)
- Hartmann Gergely: „az legyen, aminek a neve mondja” – A bakonybéli bencés monostor rekonstrukciója. *Építészfórum*. 2020. <https://epiteszforum.hu/az-legyen-aminek-a-neve-mondja--a-bakonybeli-bences-monostor-rekonstrukcioja> (2023. 10. 18.)
- Zöldi Anna: Áhítat narráció nélkül Isten szabad ege alatt - A borzaspusztai templomrom felújítása. *Octogon*, 2023/6, 10-13.
- Garai Péter: Gunther Zsolt: „A pannonthalmi bazilika nem rekonstrukció, hanem új entitás”. *Építészfórum*. 2012. <https://epiteszforum.hu/gunther-zsolt-a-pannonhalmi-bazilika-nem-rekonstrukcio-hanem-uj-entitas> (2023. 10. 19.)

- Álmosdi Árpád – Csendes Monika: Barokk revival – a szolnoki Belvárosi templom felújítása. Építészforum. 2022. <https://epiteszforum.hu/barokk-revival--a-szolnoki-belvarosi-templom-felujitasa> (2023. 10. 19.)
- Kolinek Nóra: A LATEREX segítségével betekintést nyerhettünk a veszprémi Szent Mihály Főszékesegyház restaurálási munkálataiba. *Magyar Építők*. 2023. <https://magyarepitok.hu/mi-epul/2023/07/a-laterex-segitsegevel-betekintest-nyerhettunk-a-veszpremi-szent-mihaly-foszekesegeyhaz-restauralasi-munkalataiba> (2023. 10. 19.)
- Torma Tamás: Türrét a művészettörténetbel! - A türjei Gyümölcsoltó Boldogasszony premontrei prépostsági templom felújítása. *Octagon*, 2023/1, 22-25.
- A II. Vatikáni Zsinat Sacrosanctum Concilium kezdetű konstitúciója a szent liturgiáról. *Magyar Katolikus Egyház*. <https://regi.katolikus.hu/konyvtar.php?h=1> (2023. 10. 29.)
- Az 1967-es (ma is érvényes) római instrukció (MUSICAM SACRAM) kivonata: https://egyhazzene.hu/wp-content/uploads/2018/12/musicam_sacram.pdf (2023. 11. 02.)
- Somorjay Sélysette: Újhullám. Megújuló liturgikus terek és a II. Vatikáni Zsinat szelleme. *Magyar Sion*, 14. évf., 2020/1, 111-133.
- Frédéric Debuyust: *A hely szelleme a keresztény építészetben*. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2005, 62-76.
- Dambeck, Franz: Új liturgia – régi templomok. *Mérleg*, 1966/4, 267-272
- Garai Gréta – Zsembery Ákos: Négy teplom, négy alapképlet – Török Ferenc templomépítészetének jelentősége a '70-es évek hazai templomépítészetében. *Architectura Hungariae*, 16. évf., 2017/1, 7-19.
- Országos Egyházművészeti és Műemléki Tanács (szerk.): A liturgikus berendezési tárgyak és eszközök művészete (kézirat). Országos Katolikus Gyűjteményi Központ. https://okgyk.katolikus.hu/inc/irasok/Liturgikus_berendezes_IIVZs.html (2023. 10. 24.)
- Vukoszávlyev Zorán: Dümmerling's Guiding Manual for Transformation of Sacred Spaces. A Central-East-European Approach in an Atheistic Political Environment after WW2. *Actas de Arquitectura Religiosa Contemporánea*, 2019/6, 144-155.
- Vukoszávlyev Zorán: A téri minimum teljessége. *Magyar Építőművészet*. 2012. <https://meonline.hu/archivum/a-teri-minimum-teljessege/> (2023. 10. 29.)
- Varga Mátyás (szerk.): *A Pannonhalmi Bazilika felújítása*. Pannonhalma: Bencés Kiadó, 2012, 23-29.
- Vámosy Erzsébet: Tér, forma, gyülekezet – Fehérváry Jákó és Hartmann Gergely a templomépítészeztől tartott előadást. *Nemzeti.Net*. 2023. <https://nemzeti.net/ter-forma-gyulekezet-fehervary-jako-es-hartmann-gergely-a-templomepiteszetrol-tartott-eloadast-20832182.html> (2023. 10. 30.)
- Horváth Virág: Tiszta hangokkal dacol az idővel a veszprémi Szent Mihály-bazilika orgonája. *Veol*. 2020. 11. 14. <https://www.veol.hu/helyi-kultura/2020/11/tiszta-hangokkal-dacol-az-idovel-a-veszpremi-szent-mihaly-bazilika-orgonaja> (2023. 11. 01.)
- Schneller István: *Modern szakrális épületek*. Budapest: Typotex Kiadó, 2019.
- Babarczy Veronika (szerk.): Kérdőívész Csicsón, azaz mire jó a környezetpszichológia. *ReBlog*. 2015. <https://balatoncsicso.reblog.hu/nivegy-volgyi-tudastar--beszamolo-a-falusi-kerekasztal-kepzesro> (2023. 11. 02.)

- Galambos Ádám: Szakrális művészet, kortárs templomépítészet - beszélgetés Schneller Istvánnal. Építészfórum. 2014. <https://epiteszforum.hu/szakralis-muveszet-kortars-templomepiteszet-beszelgetes-schneller-istvannal> (2023. 10. 31.)
- KSH: Végleges adatok – A népesség főbb jellemzői. KSH. 2023. <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok> (2023. 10. 25.)
- S. Bonnyai Eszter: Szent Mihály-bazilika – Kérdések vannak, válaszok nincsenek. VeszprémKukac. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/szent-mihaly-bazilika-kerdesek-vannak-valaszok-nincsenek/> (2023. 10. 25.)
- Kolos Kohár: Állítsák le a veszprémi székesegyház társadalmi konszenzus nélküli átépítését/rombolását! (petíció). *Szabad a hang*. 2022. https://szabad.ahang.hu/petitions/allitsak-le-a-veszpremi-szekesegyhaz-tarsadalmi-konszenzus-nelkuli-atepiteset-rombolasat?utm_source=ahang&utm_medium=email&utm_campaign=blast2022-03-10 (2023. 10. 25.)
- VeszprémKukac: Szent Mihály-székesegyház – lakossági fórumot hirdetnek a tiltakozók. *VeszprémKukac*. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/szent-mihaly-szekesegyhaz-lakossagi-forumot-hirdetnek-a-tiltakozok/> (2023. 10. 25.)
- Nyílt levél a Szent Mihály Végegylet 2022. március 21-i Lakossági Fóruma alapján. 2022. <https://drive.google.com/file/d/1-YrLfKxDoMpnqa-fmIHjFNJ-UrYF8tKO/view?fbclid=IwAR0v7Dcu5CkDMEOgwBtDjll8Fne8sJ-TzqR3lqBNmGORc2icKGqW7UaqIj0> (2023. 10. 25.)
- VeszprémKukac: A Szent Mihály-székesegyház védelmében. *VeszprémKukac*. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/a-szent-mihaly-szekesegyhaz-vedelmeben/> (2023. 10. 25.)
- VeszprémKukac: Elvesznek a veszprémi székesegyház értékei? *VeszprémKukac*. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/elvesznek-a-veszpremi-szekesegyhaz-ertekei/> (2023. 10. 25.)
- Az ezeréves veszprémi székesegyház értékei – konferencia (videó). *YouTube*. 2022. https://www.youtube.com/watch?v=D_bH0pg3Psw&ab_channel=Dunat%C3%A1jAlap%C3%ADtv%C3%A1ny (2023. 10. 25.)
- S. Bonnyai Eszter: Mi lesz veled, veszprémi székesegyház? *VeszprémKukac*. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/mi-lesz-veled-veszpremi-szekesegyhaz/> (2023. 10. 25.)
- S. Bonnyai Eszter: Szent Mihály-székesegyház – Az érsek szerint nincsenek titkok. *VeszprémKukac*. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/szent-mihaly-szekesegyhaz-az-ersek-szerint-nincsenek-titkok/> (2023. 10. 25.)
- Spirk József: Kidobott oltár, fehérre meszelt falak – a székesegyház miatt csatázik a veszprémi érsekkel egy helyi csoport. *24.hu*. 2022. <https://24.hu/belfold/2022/06/23/veszpremi-ersek-udvardy-gyogy-szekesegyhaz-felujitas-oltar/> (2023. 10. 25.)
- Élő Anita: Közpénzből teszik tönkre az ezeréves székesegyházat Veszprémben. *VálaszOnline*. 2022. <https://www.valaszonline.hu/2022/06/24/veszprem-szent-mihaly-szekesegyhaz-udvardy-gyorgy-oroksegvedelem/> (2023. 10. 25.)
- Jamrik Levente: Ez már az Új Világrend? Szabadkőműves vagy templomos bazilika lesz a veszprémi székesegyházból? *Index*. 2022.

- <https://index.hu/kultur/jardasziget/2022/07/11/ez-mar-az-uj-vilagrend-szabadkomuves-vagy-templomos-bazilika-lesz-a-veszpremi-szekesegyhazbol-/> (2023. 10. 25.)
- Matí Zoltán: „Az én feladatomban, hogy az egyház és a hívek javát védjem” – nagyinterjú Udvardy György veszprémi érsekkel. *777.blog*. 2022. <https://777blog.hu/2022/09/05/az-en-feladatom-hogy-az-egyhas-es-a-hivek-javat-vedjem-nagyinterju-udvardy-gyorgy-veszpremi-ersekkel/> (2023. 10. 26.)
- Zsidai Péter: A veszprémi érsek felmentését kéri a pápától több ezer hívő. *Magyar Narancs*. 2022. <https://magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/a-veszpremi-ersek-felmenteset-keri-a-papatol-tobb-ezer-hivo-254414> (2023. 10. 30.)
- VeszprémKukac: Székesegyház – Feljelentést tett a védegyelet. *VeszprémKukac*. 2022. <https://www.veszpremkukac.hu/szekesegyhaz-feljelentest-tett-a-vedegyelet/> (2023. 10. 26.)
- Pleskovics Viola (szerk.): Veszprém: végül Waltherr Gida üvegablakait veszik alapul a székesegyház felújításánál. *Építészfórum*. 2022. <https://epiteszforum.hu/veszprem-vegul-waltherr-gida-uevegablakait-veszik-alapul-a-szekesegyhaz-felujitasanal> (2023. 10. 26.)
- Veszprémi Érsekség: A Szent Mihály Főszékesegyház megújulása (videó). YouTube. 2022. https://www.youtube.com/watch?v=UcWcVaOXeKE&ab_channel=Veszpr%C3%A9mi%C3%89rseks%C3%A9g (2023. 10. 26.)
- Élő Anita: Exkluzív fotók bizonyítják: tényleg tönkretették a veszprémi székesegyházat. *VálaszOnline*. 2023. <https://www.valaszonline.hu/2023/01/13/veszprem-szekesegyhaz-freskok-uevegablakok-feher-sztehlo-lili-ekf-ersekseg/> (2023. 10. 26.)
- Vincze Barbara: Minimalistára átszabva nyílt meg újra a veszprémi Szent Mihály-főszékesegyház. *Telex*. 2023. <https://telex.hu/belfold/2023/04/07/felujitas-megnyilt-minimalista-szent-mihaly-foszekesegyhaz-veszprem> (2023. 10. 26.)
- Hajas Bálint: Fényben úszik a székesegyház. *Vehír*. 2023. <https://vehir.hu/cikk/68394-fenyben-uszik-a-szekesegyhaz%202023> (2023. 10. 26.)
- Csontos Györgyi – Csontos János: *Tizenkét kőműves 3*. Budapest: Terc Kft., 2012.
- Árvai András – Hartmann Gergely: Templomaink tegnap és ma – beszélgetés Czigány Tamással (videó-interjú). *Youtube*. 2016. https://www.youtube.com/watch?v=86XHbS2jfHY&ab_channel=HartmannGergely (2023. 10. 26.)
- Árvai András – Hartmann Gergely: Templomaink tegnap és ma – beszélgetés Fehérváry Jákóval (videó-interjú). *Youtube*. 2016. https://www.youtube.com/watch?v=bCbOfA17nbs&t=840s&ab_channel=HartmannGergely (2023. 10. 30.)
- Vukoszávlyev Zorán: Tisztább képletek. A kortárs szakrális építészet Magyarországon. In: Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet*. MODEM Modern Debreceni Nonprofit Kft., 2010, 34-37.
12. kőműves – Czigány Tamás. YouTube. 2016. https://www.youtube.com/watch?v=1mRGULjY&ab_channel=Glokalis (2023. 10. 27.)
- Jónás Dóra: Interjú Czigány Tamással. Irányvonalak. *Youtube*. 2023. https://www.youtube.com/watch?v=0hKvknwK418&ab_channel=Ir%C3%A1nyvonalak (2023. 10. 27.)

Veszprémi Érsekség: Hamarosan elkészül a Szent Mihály Főszékesegyház orgonája. *YouTube*. 2023.

https://www.youtube.com/watch?v=UZwTrUuWpgc&ab_channel=Veszpr%C3%A9mi%C3%89rseks%C3%A9g (2023. 10. 29.)

A Veszprémi Főegyházmegye története. *Veszprémi Érsekség*

<https://www.veszpremiersekseg.hu/a-veszpremi-foegyhazmegye-tortenete/> (2023. 11. 01.)

Wesselényi-Garay Andor (szerk.): A mindenség modellje. Kortárs magyar templomépítészet. MODEM Modern Debreceni Nonprofit Kft., 2010.

Ware-Nagy Orsolya: Korszakokból válogatva, egységbe foglalva. A Szent Mihály-főszékesegyház felújítása. *Metszet*, 2023/5, 40-47.

Martinkó József: Tér és idő. A veszprémi Szent Mihály Főszékesegyház műemlék épületének megújítása. *Octogon*, 2023. <https://www.octogon.hu/epiteszet/ter-es-ido/> (2023. 11. 02.)

Pál Anikó – Papp Róbert – Csanád Bálint: A Szent Mihály- főszékesegyház belső átalakítása. *Mérmők Újság*, 30. évf., 2023/8-9, 36-38.

Személyes beszélgetés Papp Róberttel Veszprémben (2023. 08. 02.)

Ware-Nagy Orsolya: Korszakokból válogatva, egységbe foglalva – A Szent Mihály-főszékesegyház felújítása, Veszprém. *Metszet*. 2023/5, 40-47.

Pleskovics Viola (szerk.): Veszprém: A Szent Mihály Főszékesegyház megújítása. *Építészfórum*. 2023. <https://epiteszforum.hu/veszprem-a-szent-mihaly-foszekesegyhaz-megujitasa-1> (2023. 10. 30.)

Golda János: Megtisztulás – A veszprémi Szent Mihály Főszékesegyház felújításáról. *Építészfórum*. 2023. <https://epiteszforum.hu/megtisztulas--a-veszpremi-szent-mihaly-foszekesegyhaz-felujitasarol> (2023. 11. 01.)

CZITA Építész Iroda: szakrális munkák. *CZITA*. <https://czita.hu/hu/munkak/szakralis-ter/> (2023. 11. 02.)

Katona Vilmos: Pannonhalma, Bencés Gimnázium diákkápolna (1997-1998). Szakrális építészet. 2009. <https://szakralis.wordpress.com/2009/09/02/pannonhalma-bences-gimnazium-diakkapolna-1997-1998/> (2023. 11. 02.)

Katona Vilmos: Faház az apátság árnyékában: Katona Vilmos: Faház az apátság árnyékában. *Metszet*, 2011/2, 54-57.

Düll Andrea – Fogarasi Barbara: Az épített örökséghez való viszonyulás környezetpszichológiai megközelítésben. In: Nagy Gergely – Veöreös András (szerk.): *Fiatal Műemlékvédők Fóruma 2022*. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, 2022, 179-195

Felhasznált képek forrásai

01: Veszprémi Főegyházmegye / <https://www.veszpremiersekseg.hu/a-veszpremi-ersekseg-evezredes-oroksege-az-uj-evezred-tukreben/>

02: Giulio Turco rajza, 1572 / https://epa.oszk.hu/01600/01612/00002/pdf/vttar_1989-2_07_vizi.pdf 71. old.

03: Uránia Szemléltető Taneszközök Gyára, Fotótár Itsz. 000.431DP /

<https://memmdk.hu/cikkek/hirek/muemleki-tanulmanyut-a-mult-szazadbol>

04: Centenárium Album 14. tábla / <https://veflevertar.hu/book/export/html/566440>

05: Fortepan / Gyöngyi <https://fortepan.hu/hu/photos/?q=szent%20mih%C3%A1ly,%20veszpr%C3%A9m>

06: Erdei Ferenc / <https://muvtor.btk.ppke.hu/romanika/veszp1.htm>

07: saját fotó

08: <https://www.veszpremkukac.hu/szent-mihaly-bazilika-kerdesek-vannak-valaszok-nincsenek/>

09: Jokesz Antal / https://regi.veszprem.hu/images/stories/Szent_Mihaly_szekesegyhaz_uvegablakai.pdf

10: Archdaily / Tuomas Uusheimo <https://www.archdaily.com/252040/kamppi-chapel-k2s-architects>

- 11: Válasz Online / <https://www.valaszonline.hu/2023/01/13/veszprem-szekesegyhaz-freskok-uevegablakok-feher-sztehlo-lili-ekf-ersekseg/>
- 12: CZITA Építész Iroda / Építészforum <https://epiteszforum.hu/veszprem-a-szent-mihaly-foszekesegyhaz-megujitasa-1>
- 13: Czigány Tamás / CZITA <https://czita.hu/hu/munkak/?id=76>
- 14: CZITA / <https://czita.hu/hu/munkak/?id=54>
- 15: CZITA / <https://czita.hu/hu/munkak/?id=75>
- 16: Czigány Tamás / CZITA <https://czita.hu/hu/munkak/?id=111>
- 17: Köninger Szilárd / CZITA <https://czita.hu/hu/munkak/?id=61>
- 18: Czigány Kata / CZITA <https://czita.hu/hu/munkak/?id=78>
- 19: CZITA / <https://czita.hu/hu/munkak/?id=3>
- 20: saját fotó
- 21: saját fotó
- 22: saját fotó
- 23: saját fotó
- 24: saját fotó
- 25: saját fotó
- 26: saját fotó
- 27: saját fotó
- 28: Magyar Műemlékvédelem / https://library.hungaricana.hu/hu/view/SZAK_KOHI_Evk_05_1967_68/?pg=230&layout=s 227. old 275.kép
- 29: saját fotó
- 30: Danyi Balázs / Építészforum <https://epiteszforum.hu/az-legyen-aminek-a-neve-mondja--a-bakonybeli-bences-monostor-rekonstrukcioja>
- 31: Danyi Balázs / Építészforum <https://epiteszforum.hu/hogy-mire-valo-a-csereparaljai-munkas-szent-jozsef-templom-felujitasa>
- 32: ROM Vándor Program / Építészforum <https://epiteszforum.hu/romvandor-egesen-ritka-dolog-tortent-a-kozepkori-tok-templomromjaval>
- 33: <https://bagyinszki.eu/archives/404>
- 34: Balogh Eleonóra / Octogon <https://www.octogon.hu/epiteszet/a-borzaspusztai-templomrom-felujitasa/>
- 35: Bujnovszky Tamás / Octogon <https://www.octogon.hu/epiteszet/turjet-a-muveszettortenetbe/>
- 36: Ártér Építészműterem / Építészforum <https://epiteszforum.hu/barokk-revival--a-szolnoki-belvarosi-templom-felujitasa>
- 37: saját fotó
- 38: saját fotó
- 39: saját fotó
- 40: saját fotó
- 41: saját fotó
- 42: <https://szakralis.wordpress.com/2009/03/05/rothenfelsi-kastely-lovagterme/>
- 43: <https://szakralis.wordpress.com/2009/09/15/halasztelek-arpadhazi-szent-erzsebet-templom-1979/>
- 44: https://okgyk.katolikus.hu/inc/irasok/illusztraciok_1968.pdf
- 45: saját fotó
- 46: saját fotó
- 47: saját fotó
- 48: <https://kdnp.hu/hirek/2023-veszprem-europa-kulturalis-fovarosa>
- 49: <https://www.valaszonline.hu/2022/06/24/veszprem-szent-mihaly-szekesegyhaz-udvardy-gyorgy-oroksegvedelem/>
- 50: <https://epiteszforum.hu/veszprem-a-szent-mihaly-foszekesegyhaz-megujitasa-1>
- 51: saját fotó
- 52: saját fotó

53: saját fotó

54: saját fotó

55: saját fotó

56: saját fotó